

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

**A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI**

Tabiyattaniw ha`m geografiya fakul`teti

«Geografiya ha`m ekonomikaliq bilim tiykarlari» kafedراسي

**«Geografiya ha`m ekonomikaliq bilim tiykarlari» bakalavr
ta`lim bag`dari 4a-kurs talabasi**

UTEGENOVA NAFISA BADIRATDINOVNANIN`

**«Qaraqalpaqstan Respublikasi Shimbay rayoninin` ta`biyiy ekonomikaliq
resurslari ha`m onnan awil xojaliq tarawlarinda ratsionalli paydalaniw
jollari»**

PITKERIW QA`NIYGELIK JUMISI

Ilimiy basshi:

g.i.d. prof. E.K.Umarov

Kafedra baslig`i:

p.i.k. dots. R.T. Gaypova

NO`KIS-2013

MAZMUNI

KIRISIW.....	3
 I-BAP. ShIMBAY RAYONININ` TA`BIYIY ShARAYaTI HA`M TA`BIYIY RESURSLARI HA`M ONIN` RAYONNIN` AWIL-XOJALIG`I TARAWLARININ` QA`NIYGELESIWINE TA`SIRI	
1.1. Shimbay rayonin` geografialiq jaylasqan orni ha`m onin` rayonnin` ta`biyiy-ekonomikaliq resurslarinin` qa`liplesiwine ta`siri.....	5
1.2. Shimbay rayonnin` agro klimat resurslari.....	7
1.3. Shimbay rayoni topirag`inin` tipleri, jer fondi ha`m biologiyaliq resurslari.....	11
 II-BAP. ShIMBAY RAYONININ` EKONOMIKALIQ RESURSLARI	
2.1. Shimbay rayoni xalqinin` o`siw pa`ti ha`m geografialiq jaylasiwi.....	15
2.2. Shimbay rayoni miynet resurslari ha`m onnan xojaliq tarawlarinda paydalaniw.....	17
2.3. Rayoninin` transport baylanislari ha`m onin` awilliq jerlerdin` ma`deniyati ha`m ekonomikasinin` rawajlandiriwdag`i roli.....	22
 III-BAP. BAZAR QATINASIQLARI ShARAYaTINDA TA`BIY-EKONOMIKALIQ RESURSLARDAN RATsIONAL PAYDALANIU JOLI MENEN AWIL XOJALIG`I TARAWLARIN RAWAJLANDIRIWDI JEDELLESTIRIU JOLLARI	
3.1. Shimbay rayoni sotsial-ekonomikaliq rawajlaniwi ha`m onda awil xojalig`i tarawlarinin` tutqan orni ja`ne u`lesi.....	26
3.2. Shimbay rayoni awil xojalig`i tarawlarin agrosanaat kompleksi tipinde du`ziw ha`m rawajlandirw ma`seleleri.....	30
 JUWMAQLAW.....	
ADEBIYATLAR.....	48
	50

KIRISIW

I. Temanin` aktualig`i: Qaraqalpaqstan Respublikasi bazar qatnashlari tiykarında rawajlanıp atırǵan jag`dayda paydalanılmay atırǵan o`ndiris rezervlerin xojalıq aylanısında qosıw en` baslı wazıypalar qatarına kiredi.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń quramındaǵı Shımbay rayoni potentsiyalı a`biyiy ekanomikalıq resurslarg`a bay teretoriyalardan esaplanadı. Usıǵan sa`ykes menin` qa`niygelik pitkeriw jumisim Shımbay rayonınıń jer – suw resurslarına xojalıq jaqtan baha beriwge arnaldı.

Durisında da, Shımbay rayoni Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 1,3 % ten aslam jer maydanın ha`m potentsiallı ta`biyiy resurslarg`a iye teretoriyalar qatarına kiredi. Sonlıqtan Shımbaydin` jer – suw resursların ekanomikalıq geografıyalıq ko`z – qarastan bahalaw menin` qa`niygelik izertlew jumisimnin` tematikasınıń aktuallıqın ja`ne bir ma`rte da`lilleydi.

II. Ilimiy izertlew jumisinin` ob`ekti ha`m predmeti

Qa`niygelik pitkeriw jumistin` izertlew **obekti** etip Qaraqalpaqstan Respublikasi Shımbay rayonınıń jer – suw resursları alındı, al **predmeti** etip rayon jer – suw resursların awıl xojalıǵında aqılana paydalanıw arqalı o`ndiris tarawlarınin` ekanomikalıq na`tiyjeliligın arttırıwǵa qaratıladı.

III. Ilimiy izertlew jumistin` maqseti ha`m wazıpalari

Ilim izertlew jumistin` metodikasi ha`m metodologiyası retinde O`zbekistanlı sonday – aq,du`niya ju`zinin` ko`rnekli ilimpazlarınin` ilimiy teoriyalıq mag`liwmatları, O`zbekistan Respublikası Prızidentinin` xalıq xojalıq tarawların iri formalastırıw ha`m ekanomikalıq reformalardı teren`lestiriwge arnalǵan shıǵarmaları paydalanıldı, sonday – aq hu`kmet ta`repinen shıǵarılǵan qararlar o`ndiristi turaqlı rawajlandırıwǵa baylanisli du`zilgen strategiyalıq materiallar is – ilajları qollanıldı.

IV. Izertlew metodikasi ha`m metodologiyası

Qaniygelik jumistin` izertlew metodikasi retinde ha`zirgi zamang`ı geografıya ilimindegi xojalıq tizimin kompleks bag`darda tayarlang`an ilimiy teoriyalıq, metodologiyalıq kontsepsiyalar paydalanılǵan. Ilimiy izertlew

jumistin` aktualig`in ku`sheytiw ha`m xojaliq ahmietin ku`sheytiw maqsetinde Prezident miynetleri, u`kimet qararlari ha`m ma`mleket mashtabinda o`ndiriwshi ku`shlerdi turaqli rawajlandiriw boyinsha islep shig`ilg`an kontsepsiyalar ha`m strategiyaliq jobalar basshiliqqa aling`an.

V. Izertlew jumisinin` ilimiy jan`aliqlari

Qaraqalpaqstan Respublikasi Shimbay rayoni boyinsha jer suw resurslarinan ratsionalli paydalaniwdi ta`minlew ha`m o`ndiristin` na`tijelligine erisiw boyinsha aling`an mag`liwmatlar, sonday-aq, rayonnin` aldag`i perspektivada o`ndiriwshi na`tijelligin arttiriw ha`m turaqli rawajlaniw strategiyasin du`ziw boyinsha alip ta`minlengen mag`liwmatlar ilimiy izerlew jumistin` ilimiy jan`aliqlari esaplanadi. Bul ma`seleler jobalastiriw mekemelerinin` is planlarinda, joqari oqiw orinlarinda student jaslarin` bayanatlarin du`ziw, a`melliyy sabaqlar o`tkeriw ha`m mektep sharayatinda u`lketaniw krujoklarinda bayanatlar tayarlawda paydalaniliwi mumkin.

VI. Izertlew materiallarinan paydalaniw

Izertlew jumis boyinsha aling`an mag`liwmatlar ha`m pitkeriw jumistin` tiykarg`i jan`aliqlari respublikada sanaat komplekslerin rawajlandiriw ha`m awil-xojallig`in agrosannat kompleksi tipinde sho`lkemlestiriwge mumkinshilik beredi, sonday-aq Qaraqalpaqstanda jaylasqan uliwma bilim beretug`in mekteplerde, akademiyaq litsey ha`m kolledjlerde ekonomikaq ha`m sotsialliq geografiya pa`nlerin oqip u`yrengende, bayanatlar jasawg`a, u`lketaniw ma`seleleri menen shug`illanatuq`in jas qa`nigelер ushin ilimiy metodikaq material retinde paydalaniwg`a boladi h.t.b.

VII. Jumistin` strukturasi Qa`niygelik pitkeriw jumisinin` qurami kirisiw, ush bap, juwmaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlarin` diziminen turadi. Jumistin` uliwma ko`lemi 57 komp`yuter betinen turadi ha`m jumista 9 kesteden turadi.

**I-BAP. SHIMBAY RAYONININ` TA`BIYIY SHARAYATI HA`M TA`BIYIY
RESURLARI HA`M ONIN` RAYONNIN`
AWIL-XOJALIG`I TARAWLARININ` QA`NIYGELESIWINE
TA`SIRI**

**1.1. Shimbay rayoninin` geografialiq jaylasqan orni ha`m onin`
rayonnin` ta`biyy-ekonomikaliq resurslarinin` qa`liplesiwine ta`siri**

Shimbay rayoni A`miwda`r`ya on` ta`repinde jaylasqan Shimbay gruppasina kiretug`in rayonlardan esaplanadi. Ol arqa tarepinde Shimbay rayoni menen, arqa-shig`isinda Qarao`zek, tu`sliginde No`kis rayonlari menen ha`m A`miwda`r`ya arqali Xojeli rayoni, al arqa batisinda Bozataw rayoni menen shegaralasadadi. Usi territoriyada rayon 0,7 (min`) kv.km maydandi iyeleydi, bul Qaraqalpaqstannin` 0,5 % territoriyasi degen so`z, Kegeyli rayoni Qaraqalpaqstanin` A`miwda`r`yanin`, on` jag`asinda jaylasqan rayonlar ishinde No`kis rayoninday qollayli ekonomikaliq-geografialiq orindi iyeleydi.

Qaraqalpaqstanin` arqa aymaqlarina gruppasina kiretug`in rayonlari menen transport-ekonomikaliq baylanislari usi Shimbay rayoni territoriyasi arqali o`tedi. Sonday-aq arqa rayonlardin` avtomobil` transportida Shimbay arqali Taxtako`pirge o`tedi. Ha`zirgi waqitta qurilisi dawam ettirip atirg`an Taxiataw-No`kis-Shimbay temir joli magistrali-da ha`m Xojeli -No`kis-Shimbay Taxtako`pir gaz qubiri, sonday-aq, Tu`yemoyin-No`kis-Shimbay suw qubiri da usi rayon territoriyasi arqali o`tedi. Bul rayon territoriyasi arqali o`tip turg`an transport komunikattsiyalari Kegeyli rayoninin` ekonomikasinin` rawajlaniwinda ha`m xaliqtin` sotsialliq jag`daylarin jaqsilawda ulken rol oynaydi.

Rayon territoriyasi geografialiq jaylasqan orni boyinsha respublika paytaxti No`kis qalasina ju`da` jaqin sonliqtan rayon ko`leminde iske asirilatug`in sotsialliq-ekonomikaliq mashqalalardi sheshiw ha`m siyasiy-adminstrativlik bashhiliq ma`selesin tez iske asiriwina ju`da` qolayli.

Rayon orayi Shimbay qalasi No`kisten 78 km araliqta jaylasqan, onin` Qaraqalpaqstanin` bir adminstrativlik rayoni bolip qa`liplesiwini 1928 jildin` 3-sentyabirine tuwra keledi. Rayon adminstrativlik jaqtan 7 awilliq sovetten turadi.

Uliwma xalqi 1996 jil 1-yanvardag`i mag`liwmat boyinsha 156,9 min` adamg`a barabar.

Kegeyli rayoni A`miwda`r`ya del`tasinda jaylasqanliqtan rel`efi tegislikten ibarat. Biraq ayirim uchastkalarina awil xojalig`inda paydalanilmay atirg`an qumli territoriyalar ja`ne onsha biyik bolmag`an to`beshikler ushiraydi. Ha`zirgi rel`ef formasinin` qa`liplesiwinde antropogen faktorlar basli rolde oynaytug`in izeykeshler quriw natiyjesinde qa`liplesken jap-salmalar ja`ne shorliqqa beyimlesken uchastkalar ko`plep ushiraydi. Rayon rel`efi uliwma tegislik xarakterge iye bolip diyxanshiliqqa o`zlestiriwge qolayli keledi.

Rayon rel`efi tegislik formag`a iye bolip ko`pshilik awil xojaliq jumislarin alip bariwda a`sirese jerlerdi aydawda, pisken daqildi jiynap aliwda, sharwashiliqqa ot-jem tayarlawda mexanizatsiyani ken`nen paydalaniwg`a ha`m o`nimnin` o`zine tu`siw bahasin arzanlatiwg`a mu`mkinshilik beredi. Basqa rayonlarg`a salistirg`anda rayon rel`efi o`nimdarli topiraq qatlamlarina iye, olar A`miwda`r`yanin` ag`isi na`tiyjesinde qa`liplesken sho`gindi jatqiziqlardan du`zilgen. Bul jatqiziqlardin` u`stinde ha`zirgi suwg`arilip egiletug`in jerlerdegi o`nimdarli ha`m strukturali boz topiraqlar jaylasqan. Rayon territoriyasinda jaylasqan allyuivial jatqiziqlar ulken xaliq-xojaliq a`hmiyetine, iye bolip, bular rayonnin` territoriyasinda qurilis materiallarin tayarlawda ilay retinde paydalaniladi. Bular rayonnin` territoriyasinda u`y-jay ha`m sanaat qurilisi na`tiyjesinde payda bolg`an ma`deniy rel`ef formaları ushiriaydi. Rayonnin` jer boyi A`miwda`r`ya ha`m arqa batista jaylasqan

Aral ten`izine qaray qiyallanip baradi. Uliwma alg`anda rayon territoriyasi tegislikten ibarat onin` ten`iz qa`ddinen ba`lentligi 55-65 metrge barabar. A`miwda`r`ya del`tasinan shig`isqa qaray rayon rel`efi tegislikten ibarat bolip diyxanshiliq tarawları ushin o`zlestirilgen. Solay etip, rayon rel`ef formasinin` tegislikke ta`n bolıwi suwg`ariw jumislarin sho`lkemlestiriwge ha`m kollektor-drenaj tarawların quriwg`a ha`m transport tarmaqlarin rawajlandiriwg`a ha`m basqada ko`p sanli xojaliq jumislarin sho`lkemlestiriwge mu`mkinshilik beredi.

Rayon territoriyasi turan oypatinin` A`miwda`r`ya alabina jaqin bo`lmin iyelesede sho`ller zonasinda jaylasqanliqtan klimati keskin qurg`aqliqqa beyimlesken. Qis aylarinda Arqa muz okeninan esetug`in suwiq hawa massasinin` ha`m Sibir` antitsikloninin` ta`sirinde a`ste suwinadi, al jazi issi ha`m qurg`aq keledi.

1.2. Shimbay rayonnin` agro klimat resurslari

Rayon territoriyasi qara qum Ustyurt ken`isligi ha`m qizil qum aralig`inda tar alapti iyelegen klimat sharayatinin` qa`liplesiwinde usi du`n`yadag`i iri sho`listanliqlardin` tasirinde ku`shli rol` oynaydi. Batistan Atlantika okenanina ta`sir etetug`in ig`alli hawa massasinin` roli sezilersiz da`rejede, seebi bul ig`alli hawa orta Aziyanin` sho`lli zonasina shig`iwi menen o`z ha`reketin jog`altadi ha`m rayonnin` klimat sharayatina tasir ete almaydi. Sonliqtan Shimbay rayoninin` territoriyasi Orayliq Aziyadag`i jazi qurg`aq qisi suwiq ha`m jawin shashinnin` en` az tu`setug`in terrtoriyalarinan esaplanadi. Qis aylarinda arqa-muz okenaninin` hawa massalari ku`shli suwiq alip keledi ha`m antitsiklon na`tiyjesinde tez waqit ishinde rayon territoriyasi suwinip jawin shashin qar tu`rinde tu`se baslaydi. Yanvar` aylarinda hawa qatti suwinip, ton`nin` qalin`lig`i 1metr teren`likke shekem jetedi. Misali 1993 jili noyabr` ayinin` 2-dekabr`nan baslap Qaraqalpaqstanda sonin` ishinde Shimbay rayoninda hawa o`te suwinip qar jawadi, bul qar hawanin` aste suwiniwi na`tiyjesinde 1994 jildin` fevral` ayinin` 2-dekabr`g`a shekem dawam etedi. Jawg`an qardin` ha`m qara suwiqtin` ta`sirinde mal sharwashilig`i tarawlarina u`lken ziyan keledi. Ha`tteki qistin` erte keliwi na`tiyjesinde rayon territoriyasinda awil xojaliq daqillarin jiynap aliw u`ziliske tu`sti, usinin` saldarinan rayon gu`zgi awil xojaliq jumislarin sho`lkemlestiriw ma`selesin u`ziliske tu`sirdi, ha`tteki sali o`nimleri, mal sharwashilig`i ushin otshoplik daqillar qalin` qar astinda qaldi. Bunday rayonnin` klimat sharayatina tan qolaysiz qubilis, qaytalanip turmaqta.

Ayirim jillarda ba`ha`rde ha`m erte gu`zde arktikadan suwiq hawa massasi ta`sir etip awil xojaliq eginlerin suwiq uriw a`dislerinde ko`plep ushiraydi.

Bul diyxanshiliq o`niminin` azayiwina ha`m sapasinin` to`men boliwina alip keledi.

Ayirim jillarda a`sirese 1992-1993 jillardin` may ha`m iyun` aylarinda jawg`an no`ser jawin-shashinlar na`tiyjesinde paxta atizlarinda qatqalaq basti boliwi bul endi o`sip kiyatirg`an paxta atizlarina qatqalaq basti bul endi o`sip kiyatirg`an paxta na`llerinin` o`sip u`lgere almag`an na`llerdin` qatqalaq astinda tunshig`ip nabit boliwina alip keldi. Bul jag`day rayon awil-xojalig`ina ulken ziyani keltirdi, sebebi qatqalaq na`tiyjesinde nabit bolg`an paxta atizlarin buzib qaytadan paxta egiw xojaliqlardin` ko`p mug`darda qarji jumsawina alip keledi. Bunday sharayatta paxtanin` optimal egiw srogi keshigip zu`ra`a`t toplaw protsessi to`menleydi ha`m o`nimnin` sapasi to`menleydi. Sonday-aq erte guzde qar jawatug`in ha`m qiraw uratug`in jillarda jiyi-jiyi qaytalanbaqta. Bunday erte qiraw uriwi na`tiyjesinde paxta ha`m tag`i basqada eginlerdin` zu`ra`a`ti azayip sapasiz o`nim aliwg`a duwshar etpekte. Solay etip, biz Shimbay rayoninin` klimatina sharayatina xarakteristika beriw ushin Qon`irat, No`kis, To`rtkul, Tashauiz meteostantsiyalarinin` mag`liwmatlarin salistirdiq (keste-1). Mag`liwmatlarina qarag`anda Shimbay rayoninin` klimati sho`l klimatina ta`n bolip, jazi ju`da` issi, al qisi aytarliqtay suwiq keledi, hawa rayi ju`da` qurg`aq bolip, jawin-shashin mug`dari ku`ta` az. Qar qatlami juqa bolip qurg`aqshiliq jildin` ko`pshilik aylarin qamtiydi.

Keste-1

Shimbay rayoni klimatinin` basli ko`rsetkishleri

Metostantsiyalar	Ortasha temperatura (gradus esabinda)			Maksimal temperatura	Mini-mum temperatura	Suwiqsiz kunler din` sani	Jilliq jawin shashinnin` mug`dari mm.
Qon`irat	-7,1	25,8	10,0	41	-28	195	108
Shimbay	-7,6	26,0	10,0	42	-31	193	87
No`kis	-6,9	27,1	11,0	44	-32	196	82
Tashawiz	-5,5	27,0	11,6	43	-32	202	86
To`rtkul	-4,9	28,2	12,4	44	-32	209	97

Jazda absalyut maksimum temperatura + 44° ko`terilse, al qista absalyut maksimum temperatura -32° qa shekem pa`seydi. Jilliq temperatura 76° qa ten`

sutkaliq ampilituda mug`darında joqari bolip, tuste absalyut maksimum temperatura $+16 -18^{\circ}$ qa shekem to`menleydi. Demek sutkaliq amplitudanin` ko`rsetkishi $24-26^{\circ}$ qa ten`. Jazda hawa temperaturasi ju`da` joqari bolg`anliqtan puwlaniw atmosferadan tu`setug`in jawin-shashing`a qarag`anda 19-21 ese ko`p. Sonin` ushin rayonda diyxanshiliq tarawlari suwg`ariw tiykarında alip bariladi. 1-shi kestenin` mag`liwmatlarina qarag`anda ortasha jilliq temperatura No`n`irat ha`m Shimbay stantsiyalarında $+10$ qa al rayoninin` tu`sliginde jaylasqan stantsiyalarında bul ko`rsetkish $+11 -12,4^{\circ}$ qa ten`.

Bul rayoninn` arqa ta`repinde jaylasqan Shimbay meteo stantsiyasinin` ko`rsetkishine tuwra keledi. Demek Kegeyli rayoninin` klimati arqada jaylasqan Shimbay rayoninin` klimatına qarag`anda biraz jumsaq keledi. Al tu`slikte jaylasqan No`kis, To`rkul, Tashauiz rayonlarinin` klimatına qarag`anda biraz salqiniraq Ortasha jilliq temperaturanın` parqi tuslikte jaylasqan rayonlarg`a qarag`anda $+1,-2^{\circ}$ qa ayirmashiliqqa iye. En` suwiq yanvar` ayinin` temperaturasi $-7,6^{\circ}$ bolip, onnan Arqada jaylasqan, Aral ten`izine jaqin jaylasqan No`n`irat-stantsiyasinin` ko`rsetkishlerine qarag`anda $+2^{\circ}$, al tu`slikte jaylasqan stantsiyalarg`a salistirg`anda $+1 +1,2^{\circ}$ parq qilip, jazda rayonnin` maksimum temperaturasi tuslik rayonlarg`a qarag`anda $+2^{\circ}$ qa, al qista $+2^{\circ}$ qa to`menirek boladi. Suwiqsiz ku`nlerdin` sani 193 ku`n bolip, ol tusliktegi rayonlarg`a qarag`anda 9-16 ku`nge az. Rayondag`i suwiqsiz kunlerdin` mug`dari paxtanin` tez piser sortlarin tan`lawdi talap etedi. Sonliqtan keyingi jillarda Shimbay rayonında paxtanin` egislik maydanlari qisqarip onin` ornina sali ha`m biyday eginlerinin` egislik maydanlari ken`eytilmekte.

Rayon territoriyasi kesh ba`ha`rde qiraw uriw mu`ddeti 6-aprel`ge ha`m guzde I-shi qiraw uriw 17-18 oktyabr`ge tuwra keledi, ortasha sutkaliq temperaturanın` ba`ha`rde $+10^{\circ}$ tan turaqli o`tiwdin` ortasha waqti I-shi aprel`ge tuwra keledi, gu`zde I-shi oktyabr`den baslap sutkaliq temperatura -10° tan to`menley baslaydi. Sonin` ushin Qaraqalpaqstan arqa zonada jaylasqan rayonlari gruppasına kiretug`in territoriyalarda paxta egiwdin` optimal` srogi aprel`din` ortalarına tuwra keledi.

Ba`ha`rde en` son`g`i, gu`zde en` I-shi qiraw uriw arasindag`i ku`nlerdin` effektiv temperaturalarinin` (+10°tan joqari) 1968° qa ten`. Solay etip klimat sharayati ot-jemlik eginlerden jilina 2 ret o`nim aliwg`a qolayli biraq rayon territoriyasinda jawin-shashinnin` mug`dari ju`da` az, ortasha 87-90°mm-den aspaydi. Rayon boyinsha jawin-shashinnin` 42% ti ba`ha`r aylarinda, al 34% qis aylarinda tuwra keledi. Al jaz ha`m gu`z aylarinda jilliq jawin-shashinnin` 28% ti g`ana tuwra keledi. Uliwma alg`anda rayonnin` klimat sharayati tez piser paxta sortlarin egiwge, g`a`lleshilik tarawlarin, sonday-aq paliz ha`m savzavot eginlerin egiwge. Ot-sho`plik daqillardi rawajlandiriwg`a mu`mkinshilik beredi.

Shimbay rayoninda Qaraqalpaqstannin` basqa rayonlarinday tiykarg`i suw istochnigi A`miwda`r`ya esaplanadi. Rayon xojaliqlarinin` suwg`ariw deregi retinde Qiz-ketken kanali paydalaniladi. Bul kanal Taxiwayatash toginan baslanip, ol Arqa Qaraqalpaqstannin` aqa aymaqlari gruppasina kiretug`in rayonlardi suw menen ta`min etedi. Qiz-ketken kanali 25 km uzunliqqa sozilip, ol g`o` km den keyin 2 tarmaqqa bo`linedi. Sonin` birewi Kegeyli kanali, al eknishisi-Quwanishjarma kanali degen atqa iye. Kegeyli kanali tolig`i menen Shimbay rayoni sonday-aq Kegeyli rayoninin` bir bo`ligin suw menen ta`min etedi. 1963 jildan baslap Kegeyli kanalinin` 30-inshi kilometirinde may-jap bo`lgish plotinasi qurilip, onnan to`rt kanal ajralip shig`itug`in boldi. Al eliw altinshi kilometrde Bek jap kanali Bes-jap suw ayirg`ish tog`ani qurilip, onnan Abat-jap, oktyabr` abad, ha`m Leninabad kanallari ajralip shig`adi. Quwanish-jarma kanali tolig`i menen Taxta-ko`pir jerlerin suwg`aradi. Kegeyli ha`m Shimbay rayonlarin suw menen ta`miyn etetug`in Kegeyli kanalinin` uzunlig`i 56 km, ol sekundina 110 m³ suw o`tkeriw o`tkeriw mu`mkinshiligine iye. Kanaldin` qiyalig`i 1,3-1,4 %, rayon egislik jerlerin suw menen ta`miynlewde ja`ne rayon xalqin awiz suw menen ta`min etiwde ulken rol` oynaydi.

Usi joqaridag`i ko`rsetilgen kanallar rayong`a 260 mln. m³. suw beriw mu`mkinshiligine yie. Rayonda jer asti sularin, kollektor-drenaj suwlarin, Sonday-aq aqaba suwlardi qabil qilaturg`in ko`ller, suw salmalarda ushraydi. Bular

birinshiden rayon ko`lemindegi jer asti suwlarin ag`iziwg`a paydalanilsa, ekinshiden jaylaw fondi retinde ot-sho`p tayarlawg`a ha`m baliq o`siriw ma`selelerinde-de paydalaniladi.

A`miwda`r`yadan ag`ip keletug`in suw asti ilayli bolg`anliqtan suwg`ariw kanallarında ko`plep xaliq ilay jatqiziqalar qaldiradi. Sonliqtan rayon territoriyasindag`i u`lken ha`m kishkene suwg`ariw sistemalarin ilay jatqiziqalardan tazalap turiw qajet.

Rayon territoriyasinda bir qansha xojaliqlar araliq ha`m rayonlar ara kollektor sistemalari bolip olar rayonnan, jer asti suwlarin jinyaytug`in ko`llerdi payda etedi. Bul ko`ller rayon xojalig`ında u`lken a`hmiyetke iye bolip, olar xojaliq ha`m ha`r rayon sharwa mallari ushin ot-sho`p ha`m bede tayarlawda paydalanilmaqta, bul ko`ller baliqqa bay bolg`anliqtan rayon xalqin baliq, penen ta`minlewde u`lken rol atqaradi. Sonday-aq rayon territoriyasindag`i ko`lleri, kanal ha`m kollektor sistemalari qimmat bahali teri beretug`in ondatrani o`rshitiwde-de paydalaniladi. Shimbay rayoni ko`p sanli topiraq tiplerine iye. Rayon territoriyasi A`miuda`r`ya del`tasinda qa`liplesken allyuvial topiraqlardan baslap, otlaqli-batpaqli topraq tu`rlerine, taqirli topiraq qatlamlari, shorli topiraqli massivlerge ha`m ma`deniy topiraq tu`lerine iye. Bulardin` ko`pshiligi diyxanshiliq tarwlarina o`zlestiriwge jaramli topiraq tiplerinen esaplanadi. Al da`r`ya alabinda jaylasqan batpaqli-otlaqli topiraqlar ot-sho`p tayarlawda, mal sharwashilig`i ushin egislik ushin o`zlestiriwge jaramli, shorli topiraqlar o`nimdarsiz kelip, awil xojalig`ina o`zlestiriwge qolaysiz keledi ha`m o`nimdarlig`i o`te az.

1.3. Shimbay rayoni topirag`inin` tipleri, jer fondi ha`m biologiyaliq resurslari

Shimbay rayoni topirag`i A`miuda`r`ya ag`zip alip kelgen sho`gindi allyuvial jatqiziqalar u`stinde payda bolg`an strkukturali, qunarli boz topiraqlardan ibarat. Bul topiraqlar a`sirler dawamında qayta islew na`tiyjesinde ma`deniy topiraqqa aynalg`an. Degen menen bul topiraqtin` strukturasin jaqsilaw ha`m o`nimdarlig`in asiriw ushin joqari da`rejeli agrotexnika tiykarında olardi ha`r jili organik ha`m

mineral to`ginler menen aralastirip turiw kerek. Eger joqarida aytilg`an ilajlar a`melge asirilsa ha`m agrotexnikaliq qadeler tiykaranda kollektor-drinaj sistemalari menen ta`minlenbese aydalip egin egip turg`an ma`deniy topiraqlar jer asti suwlarinan jer betine jaqin jaylasiwi sebepli, o`zinin` strukturasin joyiltadi ha`m duzlaniw protsessinde aylanip diyxanshiliq aylanip diyxanshiliq aylanisinan shig`ip qaladi.

Rayonda ko`p jillar dawaminda paxta monokul`turasi na`tiyjesinde ha`m almaslap egiw texnologiyasinin` buziliwina baylanisli topiraqtin` strukturasi o`zgeriske ushradi ha`m o`nimdarliqtin` pa`seywi bayqalmaqta. Bul belgili da`rejede paxta egisligin almaslap egiw qa`desinin`, buziliwi ha`m Vipt keselliginn` tarqaliwina alip keldi. Sonliqtan paxtanin` zu`ra`a`tligi to`menlewi ha`m ko`pshilik xojaliqlarda o`ndiristin` rentabeyliliti pa`seyedi.

Rayon territoriyasinda topiraqtin` tu`rlerinin` qa`liplesiwinde ha`m tarqaliwinda A`miuda`r`yanin` roli og`ada u`lken. Usig`an sa`ykes suwg`arip egiletug`in Zonalarda ma`deniy boz topiraqlar, ortaliqli topiraqlir, topiraqlar ha`m taqirli topiraqlar, shor topiraqlar ushraydi. Bul topiraqlar ko`binese rayonnin` orayliq territoriyalarinda suwg`ariw kanallari zonalarinda jaylasqan. Bul topiraqlar tarqalg`an zonalar rayonnin` tiykarg`i paxtashiliq, saligershilik, paliz ha`m savzavatshilik, biyday ha`m sharwa ushin ot sho`p eginleri egiletug`in territoriyalardan esaplanadi. Sonliqtan ayrim xojaliqlarda partaw jaqtan aq kebirli ha`m shor topiraqli massivler awilxojalig`ina eginshilikke aylendirilmaqta. Sebebi sali kebirli, shorlang`an topiraqlarda aship olardi awil-xojaliq oborotina qosiwda u`lken rol` oynaydi. Sebebi, sali eginini ko`p mug`darda issiliqti ha`m suwdi talap etiwine baylinisli sali atizlarda ba`rqulla suwdi bastirip suwg`ariw na`tiyjesinde kebir ha`m shor topiraqlardin` duzlari juwilip kollektor-drenaj sistemalari arqali ag`izilip jiberilgen ha`m jerler shordan ayig`ip egislik aylanasin qosiladi. Otlis`ho`pli topiraqlar ko`binese jer asti suwlarinin` qa`ddi jer betine jaqin bolg`an jerlerde, sonday-aq ko`llerdin`, suwg`ariw ha`m kollektor sistemalarin boylarina ushraydi. Bul topiraqlar keleshekte izeykesh sistemalarin quriw arqali o`zlestirilip egislik maydanlarina aylaniwi mu`mkin. Ha`zirgi uaqitta bul topiraqlar tarqalg`an

jerler rayon xojaliqlari ha`m jeke menshik sharwalari ushin ot-sho`p tayarlawda, sharwa mallarin shor topiraqli-massivlerde boyan o`simligi ko`p tarqalg`anliqtan bunday zonalar tek mal sharwashilig`i emes, al boyan tamirin tayarlawda da paydalaniladi. Taqir topiraqlar rayon territoriyasinda bo`lek-bo`lek massivler tu`rinde ushrap, olar ko`binese jawin-shashin suwlarinin`, sonday-aq kanal ha`m kollektorlardan aqqan suwlaridin` esabinan suwag`rmali oypatliqlardi quraydi. Bul topiraqlar awir topiraq tipine kirip olardi o`zlestiriw qiyin ha`m ko`p qarji jumsawdi talap etedi. Taqir topiraqli territoriyalarda o`simlikler az tarqalg`anliqtan olar ha`zir xojaliqlar arasinda o`te az da`rejede paydalaniladi. Taqir topiraqlardi o`zlestiriw ha`m diyxanshiliq oborotina qosiw ushin bunday topiraqlardi qayta-qayta aydap, keseklerdi texnika ja`rdeminde ezip olarg`a jeterli da`rejede qum topiraqlardi aralastiriw arqali ha`m organikaliq ja`ne mineral to`ginlerdin` aralaspasin qosiw joli menen ma`deniy egislik jerlerge aylandiriw mu`mkin. Rayon territoriyasinda, ha`tteki awillarg`a ha`m poselkalarg`a jaqin jerlerde rel`efi biraz do`n`eslikten ibarat bolg`an qumli topiraqlarda ushraydi. Ha`zirgi uaqitta bul qumli territoriyalar xojaliqlarda paydalanilmay atirg`an jer fondina kirip olar rayon xojaliqlari ha`m jeke menshiklerde mallardi bag`iwda, sonday-aq qurilis materiallari retinde paydalaniladi. Solay etip, rayonnin` topirag`i bir tipli emes, olar A`miwda`r`yanin` ta`sirinde ha`m adamlardin` ko`p jilliq is ha`reketi na`tiyjesinde ma`deniy-topiraq jerlerine aylang`an uliwma alg`anda, rayonnin` tabig`iy sharayati suwg`armali diyxanshiliq tarawlarin rawajlandiriwda basli rol` atqariw menen bir qatarda jer-suw resurslarinin` o`nimdarli paydalaniwdi talap etti.

Shimbay rayoninin` territoriyasi A`miwda`r`yanin` ha`rekettegi del`tasin iyelep jer asti suwlari jaqin jaylasqanliqtan basqa rayonlar menen salistirg`anda o`simlikler du`n`yasina bay. Rayon territoriyasinda o`simliklerdin` tu`rlerinin` kepillesiwinde jer asti suwlari jaylasiw qa`ddi ja`ne suwg`armali zonalardan ag`izilg`an izeykesh suwlarinda ta`siri ku`shli. Ko`p tarqalg`an o`simliklerge tog`ayli zonada toran`g`il, jiyde, jin`g`il esaplansa, suw almalawda pishenlikler ken` tarqalg`an. Shorliqqa biyemlesken territoriyalarda boyan, sora o`simliklerinin` tu`rleri ushraydi. ha`m bular mal sharwashilig`i ushin ta`biyg`iy otliq rolin

tqaradi. ha`zirgi uaqitta rayonda tarqalg`an ta`biyg`iy o`simliklerden xojaliqta ko`p paydalanatug`in qamis esaplanadi. Bul o`simlik ko`k massa беретug`in da`wirde mal sharwashilig`i ushin ot-sho`p retinde paydalanilsa, al qamis alinda qurilis materiali retinde ko`pshilik tarawlarda paydalaniladi. Qaraqalpaqstanda qabirg`a ushin bloklar tayarlaw iske asirilg`ang`a shekem Kegeyli rayoni, respublika paytaxti No`kis qalasin qamis plita menen ta`miynlep turg`anlig`i bizge ma`lim. Rayon territoriyasinda u`lken a`hmiyetke iye, da`ri-da`rmaqliq o`simlikler, a`sirese boyan ken` tarqalg`an. Bul o`simlik boyanliq zatlar tayarlawda-da shiyki zat rolin atqaradi. Ha`zirgi uaqitta rayonda ko`plep boyan tamir qazip alinbaqta ha`m SNG ellerine da`ri-da`rman isleytug`in fabrikalarina eksportka shig`arilmaqta. Egerde, ha`zirgi uaqitta arqa aymaqlar gruppasina kiretug`in rayonlarda sonin` ishinde Shimbay rayoninda boyan egip ha`m onnan boyan tamir tayarlaw ma`sele sheshkende suwg`armali diyxanshiliq zonasinda jaylasqan xojaliqlardin` esabinda ko`p ko`lemdegi boyanliq tamir jiynawg`a ha`m qosimsha payda toplawg`a jag`day tuwdirar edi. Biraq Shimbay rayoni n`q-jil ishinde aral ten`izinin` suwinan quriwina baylanisli rayonda jer asti suwlarinin` teren`ge tu`sip ketiwi na`tiyjesinde tog`ayliqlar azaydi pishenlikler tanabi qisqaradi. Usig`an sa`ykes ken` ko`lemli maydanlardi islep jatirg`an toran`g`illi tog`aylar qurip ketti ha`m pishenliklerdin` maydanida qisqaradi. Ha`tteki shorg`a tan boyan o`setug`in maydanlarda azaymaqta. Usig`an rayonnin` buring`i ta`biyg`iy peyzajin tiklew ha`m tog`ay palasasin otirg`iziw joli menen qorshag`an a`tirapti qorg`awg`a o`tsek ju`z bergen ekologiyaliq dag`daristin` aldın alg`an bolar edik ha`m ba`rinende burin ko`p qarji jumsamy-aq boyan tamir egiw arqali qosimsha payda tabiwg`a jol ashilar edi.

Juwmaqlap aytqanda Shimbay rayoni jaylasqan zonanin` ta`biyg`iy sharayati uliwma alg`anda diyxanshiliq tarawlarin rawjlandiriw aytarliqtay qolayli. Rayon A`miwda`r`ya alabindag`i sho`gindi jinislardan quralg`an allvial jatqiziqqlar menen qaplanip basqa rayonlar menen salistirg`anda o`nimdarli topiraq tu`rlerine iye. Jer asti suwlarin ag`iziw ushin Aral ten`izine qaray qiyaliqqa iye, bul suwg`armali diyxanshiliq zonalardin` meliorativlik jag`daylarin optimal da`rejede saqlawg`a ha`m ba`rinende burin xojaliqlarda paydalang`an patas suwlaridin` yaki jer asti

suwlarinin` esabinan jaylimlardi sulandiriw ma`selelerin sheshiwge jol ashadi. Bul ha`m tag`ida basqa ilajlar awil xojalig`inda iske asirilip atirg`an basqada agrotexnikaliq qa`delerinin` birge rayon ko`leminde awil xojalig`inin` na`tiyjeligin arttiriwg`a ha`m jer-suw resurslarinan ratsonalli paydalaniw joli menen mal sharawshilig`inda mal o`nim tayarlawg`a mu`mkinshilikler jaratadi

II-BAP. SHIMBAY RAYONININ` EKONOMIKALIQ RESURSLARI

2.1. Shimbay rayoni xalqinin` o`siw pa`ti ha`m geografiyaliq jaylasiwi

Shimbay rayoni respublikanin` arqa aymag`indag`i iri-suwg`armali diyxanshiliqqa qa`niygelesken rayon qatarina kiredi ha`m xalqinin` sani ha`m o`siw pa`ti boyinsha joqari ko`rsetkishke iye. Bul ju`da` a`hiymetli ko`rsetkish, sebebi xaliq xojalig`i tarawlarin rawajlandiriw tikkeley o`ndiristin` rabochiy ku`shi menen ta`miyinleniwine baylanisli. Usig`an baylanisli O`zbekstan Respublikasi o`zinin` g`a`rezsizligin alg`annan berli o`limizde bazar qatnasig`ina o`tiw da`wirinde xaliqti sotsialliq qorg`aw, olardin` turmis jag`dayin jaqsilaw ushin u`lken isler islenip, xojaliq ma`pleri ushin miynet resurslarinan paydalaniw ha`m xaliqti jumis penen ta`miyinlew boyinsha ko`p jumislar islep atir.

Shimbay rayoninin` xalqi 2007 jildin` 1-yanvardag`i esabi boyinsha 70590 adam. Usinnan qaraqalpaqlar 64820, o`zbekler 531, qazaqlar 12710 adam, orislar 20 adam, tatarlar 35 adam, qirg`izlar 77 adam, koreetsler 25 adam h.t.b. xaliq wa`killeri jasaydi yaki qaraqalpaqlar rayon xalqinin` 82,9 % tutadi. Raoynterritoriyasindag`i jasawsha xaliqtin` ko`pshiligi yag`niy 62,3 protsenti awilda jasaydi. Qala xalqi 37,7 % barabar. Usinnan er adamlar 49,7 protsentin, hayallar 50,3 protsentin quraydi. Demek xaliqtin` basim ko`pshilik hayallar quraydi.

Rayonda xaliqtin` ortasha tig`izlig`i 1kv km jerge 62 adamdi quraydi. Solay rayon xalqi 1996 jili salistirg`anda 1,5 min` adamg`a ko`beyedi. Bunda a`sirese awil xalqinin` salistirmali u`lesi joqari.

Shimbay rayoni respublikasinin` basqada rayonlarinda erteden xaliq qon`islag`an territoriyalar qatarina kiredi ha`m xalqinin` o`siw da`rejesinde aytarliqtay joqari. Eger 1959 jilg`i xaliq sanag`i esabi mag`liwmatina qarag`anda

rayon territoriyasida 48,3 min` adam jasag`an bolsa, bul ko`rsetkish 1979 jilg`a kele 47,0 min` adamdi, al 1989 jilli 56,7 min` adamg`a ko`beydi. Rayon xaliqtin` ayrim jillar ishinde o`siw pa`tin to`mendegi 2-keste mag`liwmatlarinanda ko`riwge boladi.

Keste-2

Shimbay rayoni xalqinin` o`siw dinamikasi

Jillar	Rayon xalqi barlig`i		Usinnan			
	Min` adam	% esabinda	Qala xalqi		Awil xalqi	
			Min` adam	% esabinda	Min` adam	% esabinda
1959	47,5	100,0	16,0	100,0	31,5	100,0
1970	59,1	124,4	18,9	118,1	40,2	127,6
1979	65,8	138,5	23,6	147,5	42,2	134,0
1980	66,7	140,4	25,2	157,5	41,5	151,7
1989	76,4	160,8	27,3	170,6	49,1	155,9
1990	74,3	156,4	28,0	175,0	50,0	158,7
1991	76,4	160,8	28,8	180,0	47,6	151,1
1992	78,7	165,7	29,7	185,6	49,0	155,6
1993	80,5	169,5	30,5	190,6	50,4	158,7
1994	93,2	202,5	44,2	276,3	49,0	155,6
1995	83,0	174,7	31,5	195,6	51,5	163,5
1996	84,4	177,7	31,9	194,4	52,5	166,7
1997	85,7	180,4	32,2	201,3	53,5	169,8
1998	83,7	186,7	34,3	214,4	52,7	175,2
1999	89,5	188,4	37,3	233,2	53,1	200,6
2000	91,5	192,6	33,4	208,7	50,5	184,4
2005	97,7	205,7	47,2	295,0	50,5	160,3
2010	103,1	217,0	51,6	322,5	51,7	164,1
2012	104,4	218,3	52,5	323,6	52,6	165,8

Kestede berilgen mag`liwmatlarga qarag`anda 1989 jillarg`a kele rayon xalqi 1959 jillar menen salistirg`anda 21,3 % ko`beygen, biraq 1990-2000 jillarda xaliqtin` jilliq o`siw pa`ti o`tken jillarg`a qarag`anda onsha joqari boldi. Bunan ko`leminde xaliq biraz ko`beygenligi bayqaldi. Biraq degen menen bunnan u`stirtin juwmaq shig`ariwg`a bolmaydi, kerisinshe uliwma Qaraqalpaqstang`a ta`n xaliq saninin` o`siwi Shimbay rayoninda ju`da` a`ste-sekin iske aspaqta. Ayrim jillar boyinsha xaliq saninin` azayiwı ba`rinende burin rayonlar arasinda gezlesetug`in administrativlik-territoriyalıq o`zgerislerge baylanisli boyinshalip otir. Misali keyingi 10-15 jil dawamında Bozataw rayoninin` Kegeyli, Moynaq ha`m Shimbay rayoninin` esabınan taza rayon etip qayta sho`lkemlestiriliwi ha`m usi tiykardi ko`klemnen yamasa K.Abiybullaev kolxozlarinin` bir rayonnan ekinshi

rayong`a o`tkeriliwi ayrim jillar ishinde xalqin` o`siw dinamikasina ta`sir jasadi. Biraq degen menen rayon Qaraqalpaqstan Respublikasi territoriyasindag`i joqari ta`biyg`iy o`simge iye. Rayonlar qatarina kirgen ha`m miynet resurslari menen ta`miynlew da`rejesi de joqari. Usini esapqa ala otirip keyingi jillarda rayon orayinda iri-remontlaw orayi, avtoprak, paxta tazalaw karxanasi, qurilis materiallarin islep shig`aratug`in karxanalar, sonday-aq ma`deniy ja`ne bilimlendiriw oraylari du`zildi. Bul rayon boyinsha qala xalqin` o`siwine ha`m miynet resurslardan paydalaniw da`rejesin jaqsilawg`a jol ashti. Eger 1979-jillarda Kegeyli rayoni boyinsha qala xalqi tek 15,4 min` adam bolsa, 1990 jilg`a kele bul ko`rsetkish 21,4 min` adamdi al 1995-jili qala xalqin` sani 24 min` adamg`a ko`beydi. Solay etip ko`rsetilegn jillar ishinde qala xalqin` salistirmali u`lesi 32,7 protsentsen 42,2 protsentke joqarladi. Biraq degen menen rayon ko`leminde awil xalqin` salistirmali u`leside aytarliqtay joqari. Bul ba`rinende burin ata-babalardan kiyatirg`an sem`yanin` ko`p balali jag`dayina baylanisli. Usig`an sa`ykes rayon awillarinda ko`p balali sem`yalardin` sani ko`p ha`m joqari ta`biyg`iy o`siwshilik ta`n. Misalai 1-jastan 7-jasqa shekemgi jaslardin` sani 10,3 sin` adamdi qurasa, al 14 jasqa shekemgilerdin` sani 22,3 min` adamg`a barabar. Tek 15-17 jas aralig`indag`i jaslardin` sani rayon boyinsha 4 min` adamdi quraydi.

Solay etip, rayon boyinsha jas o`spirimlardin` sani rayon xalqin` 46,2 protsentsin quraydi. Bul ju`da` joqari ko`rsetkish, yag`niy jil sayin miynetke jaramli jastag`i adamlardin` sani jas o`spirimler menen tolig`ip bariwina u`lken mu`mkinshilikler bar degen so`z.

2.2. Shimbay rayoni miynet resurslari ha`m onnan xojaliq tarawlarinda paydalaniw

Shimbay rayoni xalqin` o`siw da`rejesi boyinsha joqari ko`rsetkishti iyelep miynetke jaramli jastag`i adamlardin` udayi jil sayin tolisip atirg`anlig`in keste materiallarinda toliq tastiyoqlaydi (keste-3).

**Ayrim jillar ishinde Shimbay rayoni xalqinin` ta`biyg`iy o`siwin
xarakterleytug`in basli ko`rsetkishler**

Jillar	Barliq xalqinin` adami.	Usinnan 1000 adamg`a tuwri keletug`in.				
		Qala xaliqlari-nin` adami	Awil xalqi-nin` adami	Tuwiliwshi-liq sani	O`liwshi-lik sani	Xaliqtin` tabiyg`iy o`siwi
1970	59,1	18,9	40,2	33,7	5,1	28,6
1980	66,7	25,2	41,5	39,7	9,6	30,6
1985	72,0	28,0	45,0	41,3	9,4	31,9
1989	78,2	28,1	49,6	40,5	8,7	31,8
1990	76,4	28,8	47,6	39,7	9,0	30,7
1995	83,0	31,5	51,5	31,6	8,7	22,9
2000	91,5	33,4	58,1	25,7	5,4	20,3
2005	97,7	47,2	50,5	22,1	6,4	15,7
2010	103,1	51,6	51,5	24,4	5,8	18,6

Keste mag`liwmatlarina qarag`anda Shimbay rayoni boyinsha xaliqtin` ta`biyg`iy o`siwi bir qansha pa`seygen bolsada, bul ko`rsetkish ko`pshilik ellerge salistirg`anda aytarliqtay joqari. Misali, 1990 jilg`i mag`liwmat boyinsha biyg`a`rez ma`mleketlerdin` ayqimina kiretug`in (SNT) ellerde 1000 adam ortasha ta`biyg`iy o`siwshilik 6,5 adam bolsa, bul ko`rsetkish Ukrainada ortasha 1000 adam ushin 0,6 adamdi, Belarusiyada 3,2 adamdi, Rossiya fediratsiyasinda 2,2 adamdi, Qirg`izstanda 22,3 adamdi, Qazaqstanda 14 adamdi qurasa, ol Kegeyli rayoninda 10,0 adamdi quraydi. Solay etip, biz keyingi jillarda Aral dag`darisina baylanisli qolaysiz ekologiyaliq sharayatta jasap atirsaq-ta Shimbay rayoninida ortasha 1000 adamg`a tuwra keletug`in ta`biyg`iy o`siwshilik ko`rsetkishi boyinshada aytarliqtay joqari orinlardi iyeleytug`inliq so`zsiz bayqalip tur.

Biraq degen menen Aral problemasına baylanisli rayon ekologiyasinin` buziliwi ko`p sanli awriwshiliqti payda etip atir. Bul tiykarinan A`miwda`r`ya suwinin` keskin mineralizatsiyalaniwi ha`m Araldin` suw basip jatirg`an ultaninin` kewip qaliwina duzli shoqlar adam nasaz otirg`an Zonanin` ta`biyg`iy sharayatina ziyani tigizip turali awriwlardi, a`sirese qan basimi, bu`yrek ha`m bo`teke kesselligin` ko`beywine ta`sir jasamaqta.

Aral dag`darisi rayon ko`leminde sotsialliq-ekonomikalik tarawlarg`a keskin ta`sir jasamaqta. Duzlaniw protsessinin` artiwi jerdin` meliorativlik jag`dayinin`i

buziliwina, a` sirese diyxanshiliq tarawlarında awilxojaliq daqillaniwinin` zu`ra`a`tliginin` pa`seywine ta`sir etpekte. Jer asti grunt suwlarinin` mineralizatsiyalarinin` da`rejesinin` joqarlawi ta`biyg`iy oylaqlardin` nabit boliwina a` sirese mal sharwashiliq tarawlari ushin ot-sho`p tayarlawdi u`zliske tu`sirmekte. hu`a`m mal sharwashiliq o`nimlerinin` o`zine tu`ser bahasinin` qimbatlawina ta`sir jasamqta. Solay etip, sotsialliq-ekonomikalik fronttag`i qiyinshiliqlar xaliqtin` materialliq abadlig`ina ha`m ma`deniy tarawlardag`i iske asiratug`in programmag`a ziyanlı aqibetlerin tiydirmekte.

Shimbay rayoni A`miwda`r`ya deyaletikasindag`i tegislik zonada jaylasip xalqinin` geografiyaliq tarqaliwi basqa rayonlarg`a qarag`anda tig`izraq keledi ha`m 1km² jerge ortasha 50-57 adamnan tuwra keledi. Bul respublika boyinsha xaliqtin` ortasha tig`izlig`ina qarag`anda 7 ese derlik joqari.

Rayon boyinsha xaliq suwg`armali diyxanshiliq zonalarında tig`izliraq jaylasqan. Buni rayonnin` ayrim zonalari ha`m awilliq sovetleri boyinsha xaliqtin` gografiyaliq jaylasiwi-da toliq tastiyoqlaydi (keste-4). Keste mag`liwmatlarina qarag`anda rayonnin` awil xalqinin` strukturasında er ha`m hayallardin` salistirmali u`lesi o`te jaqin ha`m zonaliq jaylasiwında da o`te uqsasliq bayqaladi. Rayon suwg`armali polasani iyelep jatqanliqtan xaliqtin` geografiyaliq jaylasiwi da u`lken kontrakt bayqalmaydi. Awil xalqinin` strukturasında orayliq zonadan basqa rayonlarda er ha`m hayallardin` salistirmali u`lesi derlik birgelikli, al orayliq zonada hayal atrapta xojaliqlarinin` jaylasiwi ha`m qurilis ja`ne basqada sanaat ob`ektlerinin` qurilistina sa`ykes obshejityalar sani ko`birek jaylasqan, usinin` esabinan er jinistag`i adamlardin` u`lesi sa`l ko`birek. Bul ta`biyg`iy protsess, bunday o`zgeshelikler basqa rayonlar ha`m qala a`trapi poselkaalarında bayqaladi.

Shimbay rayoninin` zonalir boyinsha awil xalqinin` geografiyaliq jaylasiwi

Awilliq ken`es ha`m zonalar ati	Barliq awil xalqi, min` adam	%	Usinnan		hayallar din` u`lesi, % esabinda
			Erkekler din` sani, min` adam	hayallar din` sani, mi adam	
Qubla-batis zona	8,4	16,8	2,6	2,8	51,8
Orayliq-zona	9,8	21,2	4,0	2,8	41,2
Qubla-zona	9,4	19,0	2,9	3,2	52,5
Arqa-shig`is zona	8,4	16,8	2,6	2,5	48,1
Shig`is-zona	11,4	26,2	4,1	4,3	51,2
Barlig`i	47,4	100,0	24,5	22,9	49,1

Rayon awil xojalig`inin` strukturasiinda jas o`spirimlardin` salistirmali u`lesi-de joqari. Misali, 1 jastan 14 jasqa shekemgi adamlar awil xalqinin` jas gruppasiinda 15,0 min`di quraydi, al 15 jastan 24 jasqa shekemgi adamlar 5,9 min` adamdi quraydi. 25-60 jasqa shekemgi adamlar 9,1 min`g`a barabar, al 60 jas ha`m onnanda joqari jastag`ilar 2,1 min` adamdi quraydi. Solay etip Kegeyli rayoni awil xalqinin` jas quramina analar 1-jastan 14 jasqa aralig`indag`ilar.

Jasasaq jas o`spirimlardin` sani barliq awil xalqinin` 46,7 protsentin quraydi. Bul ha`m tag`i basqa ko`rsetkishler awillarda jaslardin` esabinan miynet resurslarin toliqtiriwg`a u`lken rezervlardin` bar ekenligin tasiyiqalaydi.

Barliq rayon xalqinin` 37,1 protsenti yaki 21,2 min`nan aslam adam xaliq xojalig`i tarawlarinda jumis penen ba`nt. Keyingi jillarda rayon ko`leminde jeke xojaliq tarawlarinin` ha`m koopedativlik karxanalardin` du`ziliwine baylanisli bul tarawlarda islewshilerdin` sanida ko`beyebasladi. Rayon boyinsha jas o`spirimlardin`, a`sirese mektep jasindag`i jaslardin` sanida joqari salistirmali u`lesti isleydi. Misalai rayon boyinsha 7 jas penen 17 jas aralig`inda 10,2 jas o`spirimler bolsaal joqari oqiw orinlarinda oqitatug`in jaslardin` sani 6,8 min` adamdi quraydi. Solay etip miynet jasindag`i adamlardin` 73-74% ha`r qiyli jumis babi menen qizmette. Raoyin boyinsha jumis penen ba`nt adamlardin` 10 protsentke jaqini joqari mag`liwmatli bilim da`rejesine iye bolsa, 13,2 min`day

adam orta ha`m arnavli bilim da`rejesine iye, yaki bular barliq rabochiy ja`ne qizmetkerler saninin` 62,3 protsentin quraydi. Al 5 min`nan aslam adam orta ha`m toliq emes orta bilim da`rejesine iye.

Sonliqtan rayon ko`leminde xaliqqa bilim beretug`in jurtlarin sho`lkemlestiriw ja`ne isblermenlik halev kishi ja`ne orta biznes formasinda kadrlar tayarlaytug`in oqiw-oraylarin du`ziw. Ha`zirgi ku`nnin` basli talabina kiredi. Usi ha`m basqada formada uliwma bilim beretug`in, ma`deniy oraylardi du`ziw ha`m xaliqqa meditsinaliq jaqtan tez ja`rdem beretug`in mekemelerdi sho`lkemlestiriw xaliqtin` den sawlig`in jaqsilawg`a ja`ne uliwma sawatliliq da`rejesin ko`rsetiwge ken`nen jol ashar edi. Bul ba`rinende burin, xaliqtin` is birleskenlik da`rejesin ko`teriw arqali xaliq xojalig`i tarawlarinda miynetin` o`nimdarlig`i joqarilatiwg`a ha`m o`dirislik na`tiyjeligin arttiriwg`a imkaniyat du`zedi (keste-5).

Keste-5

Shimbay rayoni xalqinin` milliy qurami, 1997-2005 jilg`i statistikaliq mag`liwmatlar boyinsha

Milletin` qurami	Ha`r bir millette tiyiisli xaliq sani, min` adam		Barliq rayon xalqina salistirmali u`lesi, % esabinda	
	1997	2005	1997	2005
Qaraqalpaqlar	71,1	81,7	81,4	83,3
O`zbekler	0,345	3,1	0,3	3,2
Qazaqlar	14,9	12,6	17,0	12,8
Ruslar	0,280	0,69	0,2	0,07
Qirg`izlar	0,1	0,353	0,01	0,36
Koretsler	0,1	0,10	0,01	0,01
Tu`rkmenler	0,1	0,59	0,01	0,06
Basqada millet wa`killeri	0,552	0,74	0,5	0,08

Rayon xalqinin` minli sostavi birgelikli, tiykarinan (81,3 protsent) qaraqalpaqlardan turadi. Qazaqlar rayon xalqinin` 17 protsentin, o`zbekler 0,8 protsentin quraydi. Basqa milletlerdin` wa`killeri (tu`rkmenler, ruslar, koreytsler, tatarlar, ukraynlar, qig`izlar) barlig`i bolip rayon xalqinin` tek 0,6 protsentin tutadi. Rayon boyinsha millet wa`killeri boyinsha xojaliqtin` barliq tarawlari boyinsha tarqalg`an ha`m jumis isleydi. Bulardin` ko`p jilliq ta`jriybesi ha`m miynetindey doslig`i rayonnin` o`ndarawsha ku`shlerin rawajlandiriwg`a imkaniyat du`zbekte.

Solay etip, Kegeyli rayoninin` Miynet resurslari menen ta`miynlew da`rejesin aniqlaw ushin rayon xalqinin` o`siw dinamikasin ha`r ta`repleme wyreniw miynet resursi gruppasina kiretug`in eresek jaslarda ko`p adamlardin` bar ekenligin ashiwda mu`mkinshilik berdi. Rayon ko`leminde bunday jeterli da`rejede miynet resursi balanisinin` boliwi alda turg`an prespektivaliq ma`sellelerdi sheshiwge ha`m ba`rinende burin rayonnin` jer-suw resurslarinan u`nemli paydalana otirip awil xojalig`i tarawlari sonin` ishinde diyxanshiliq tarawlarinda mol o`nim tabiwg`a mu`mkinshilik beredi.

2.3. Rayoninin` transport baylanislari ha`m onin` awilliq jerlerdin` ma`deniyati ha`m ekonomikasinin` rawajlandiriwdag`i roli

Transport sanaat, awil-xojalig`i, sonday-aq xaliq jasawshi ma`kanlardi tutastiriwda basli zveno bolip, bul Shimbay rayoni ushinda o`ndiriwshi ku`shlerdin` tez pa`t penen rawajlaniwinda ha`m xaliqtin` materialliq aydanlig`i, sonday-aq jasawshi sha`rayatin jaqsilawda u`lken rol` atqaradi. Sebebi, Shimbay rayoninda xaliq xojalig`inin` rawajlaniji, sonday-aq sotsialliq, tarawlaridin` rawajlaniji en` aldi menen transport tarawlarin rawajlandiriwg`a tikkeley baylanisli. Ha`zirgi waqitta Shimbay Shmbay rayoni Qaraqalpaqstan Respublikasinin` basqa rayonlari menen, sonday-aq To`mengi A`miwda`r`yadag`i qon`si wa`layatlari menen baylanislarin rawajlandiriwda transport ekonomikalig`i baylanislar u`lken a`hmiyetke iye. Bular avtomobil` ha`m temir jol transporti arqali iske asiriladi. Usinnan avtomobil` jol magistrallari en` jaqsi rawajlang`an transport tarawi bolip, ol rayondi en` aldi menen Qaraqalpaqstannin` A`miwda`r`yanin` shep jag`asinda jaylasqan rayonlari menen tutastiradi. Rayon territoriyasi arqali tu`slikten arqag`a qaray Xojeli, Qon`irat, Moynaq, avtomagistrali o`tedi. Bul avtomagistral` arqali Qanliko`l rayoni qon`silas Shomanay ha`m Qon`irat rayonlari menen, sonday-aq Aral boyinda jaylasqan Moynaq rayoni menen baylanisadi. Xojeli-Qon`irat avtomagistrali temir jol liniyasın jag`alap, U`stirtten-Beynewge, Beynewden-Rossiyanin` Evropaliq bo`leginde jaylasqan ekonomikalig`i jaqtan rawajlang`an rayonlarina shig`adi. Rayon, sonday-aq Xojeli avtomagistrali

ja`rdeminde Taxiatas platinasi arkali respublikamizdin` A`miwda`r`yanin` on` jag`asinda jaylasqan barliq rayonlari menen tutasadi. Rayonnin` respublikadag`i ishki ju`k almaslawi, yamasa transport ekonomikalik baylanisi da`r`yanin` eki jag`asinda o`tkerilgen avtomagistrallar ja`rdeminde alip bariladi. Rayon respublikamizdin` avtotransporti ja`rdeminde xaliq xojaliq ju`klerin ha`m jolawshilar tasiydi. Avtotransport arqali en` ko`p tasilatug`in ju`klerge awil-xojalig`inda o`ndirilgen shiyki zatlar – paxta, sali, baxsha, mineral to`ginler ha`m qurilis materiallari kiredi. Rayonda o`ndirilgen paxta ha`m sali, sonday-aq miywe-paliz, paxta tazalaw, sali tazalaw ha`m paliz o`nimlerin konservalaw zavodina alip bariladi. Shimbay rayoni Xojeli arqali, Xojeli-Go`ne Urgensh, Go`ne Urgensh-Tashauz avtomagistrali arqali Tu`rkmenstannin` Tashauz oblastlarinin` rayonlari menen transport ekonomikalik baylanislar jasaw mu`mkinshiligine iye. Rayon Xojeli-Go`ne Urgensh-Tashauz avtomobil` magistrali arqali Xorezm oblasti rayonlari menende ekonomikalik baylanislardi iske asiradi. Avtomobil` transporti ja`rdeminde alip barilatug`in ju`k tasiw operatsiyasina, a`sirese rayonda o`ndirilgen o`nimlerdi respublikamiz territoriyasinda jaylaskan ka`rxanalarg`a temir jol stantsiyalarina, sirttan kelgen ju`kleri temir jol stantsiyasidan tutiniw rayonlarina alip bariwdan ibarat. Shimbay rayoni Taxiatas platinasi arqali A`miwda`r`yanin` on` jag`asinda jaylaskan Qaraqalpaq avtototrakti arqali O`zbekstannin` tu`slikte jaylasqan Buxara, Samarqand, Qashqada`r`ya ha`m tag`i basqa oblast`lar menen baylanisadi. Bul avtomobil`trakti arqali tu`rli xaliq xojaliq ju`kleri tasiladi. Solardin` ishinde tazalang`an gu`rish u`lken orindi iyeleydi. Shimbay rayoni ekonomikasinin` rawajlaniwinda, a`sirese onin` territoriyasi arqali o`tetug`in Xojeli-Qon`irat-Beynew temir jol magistrali u`lken rol` oynaydi. Bul temir jol magistrali qurilg`ang`a deyin rayonnin` To`mengi A`miwda`r`ya rayoninda, sonday-aq Evropa elleri menen transport ekonomikalik baylanislari ekinshi ellerdin` ja`rdeminde alip barilatug`in edi. Ha`zir bolsa bul funktsiya tikkley Shimbay rayoninin` o`zi arkali Charjaw-Xojeli, Qon`irat-Beynew ha`m onnan ari Evropa elleri menen temir jol magistrali ja`rdeminde shig`atug`in boldi. Bul temir jol magistralinin` quriliwi rayon ekonomikasinin` rawajlaniwinda u`lken rol`

oynaydi. Bul temir jol magistrali arqali Shimbay rayoni ha`m respublikanin` basqa da rayonlari ushin arnavli xaliq xojalik ju`kleri alip klinedi. Solay etip, tasip a`kelingen ju`klerge tu`rli texnika ha`m u`skene, sonin` ishinde awil-xojaliq mashinalari; mineral to`ginler – azot, fosforit, kaliy; tu`rli neft` sanaati o`nimleri – benzin, kerosin, solyarka, mashina bo`leklerin maylaw ushin may; tu`rli qurilis materiallari, ag`ash sanaati o`nimleri – foner, doska, bo`rene ag`ash, tsement, tu`rli tayar qurilis bloklari, aziq-awqatliq zatlar, sonin` ishinde g`a`lle, konserva sanaati o`nimleri, gezleme ha`m tag`i basqa ko`plegen xaliq tutiniw mallari tasip a`kelinedi. Rayonnan temir jol arqali sirtqa shig`arilatug`in ju`klerden – paxta, gu`rish, qawin, miywe, pille, teri ha`m ju`n kiredi. Bul awil-xojaliq o`nimlerin qisqa temir jol magistrali arqali O`zbekstannin` sanaatli rayonlarina, Rossiya Federatsiyasi, Kazaxstan, Evropa ellerine shig`ariladi. Bunnan basqa transport tarawlari jolawshilar tasiwda da jil sayin u`lken ko`lemdegi jumislar asiriladi. Solay etip, jil sayin rayon ekonomikalik baylanislarin iske asiriw ushin tasilatug`in xojalik ju`kleri 2008-jili 378,9 min` tonnani qurasa, al ju`k aynalisinin` ko`lemi 8 mln 127,9 min` t/km, jolawshi tasiw 3 mln 193, 4 min` adamg`a jetti. Jil dawaminda rayon boyinsha jolawshi tasiw aynalisi 26 mln 586,4 min` jolawshi kilometrdi quradi. Shimbay rayoni ekonomikasın rawajlandiriwda ha`m xaliqti tutiniw tovarlari, a`sirese tasip a`kelinetug`in janilgi gaz o`nimleri menen ta`miyinlewde Orta Aziya-No`kis-Qanliko`l-Qon`irat-Beynew-Kazaxstan territoriyasi arqali o`tetug`in Rossiya Federatsiyasi, Orayliq Aziya-Orayliq Evropa gaz qubirlari u`lken rol` oynaydi.

Rayong`a gaz qubirlari o`tkerilgenge shekem ka`rxanalar ha`m xojaliqlar to`men sortli Angren qon`ir ko`miri menen ta`miyn etiletug`in edi. Ha`zir, joqarid aytilgan gaz qubirlarinin` quriliwi menen rayon xalkinin` barlig`i, sonday-aq rayon ka`rxanalarinin` ha`mmesi arzan joqari koloriyali gaz janilg`isina o`tkizildi. Rayon xalqinin` gazlestiriliwi onin` sotsial rawajlaniwinda u`lken rol` oynaydi. Uliwma alg`anda, rayonnin` transport tarawlari aldag`i waqıtta rayonnin` ekonomikalik rawajlaniwinda u`lken rol` oynaydi. Sebebi, rayon transport tarawlarin rawajlandirmay turip, basqa ekonomikalik rayonlar menen transport ekonomikalik

baylanisti alip bariw qiyin, sebebi o`ndiriwshi ku`shlerdi tez pa`t penen rawajlandirmay, rayon xalqinin` sotsial-ekonomikaliq jag`dayin jaqsilaw mu`mkin emes. Sonliqtan rayon aymag`ında transportti onnan jaqsi rawajlandiriw alg`a qoyilg`an perspektivaliq jobalardi iske asiriwda sheshiwshi rol`di atqaradi. Solay etip, rayon aymag`ında sotsial-ekonomikaliq bag`dardag`i trawlardi rawajlandiriw ha`m ta`biyiy sha`rayatina ta`n o`zgesheliklerge sa`ykes xaliq xojalig`inin` qa`nigelesken tarawlarin intensiv rawajlandiriwg`a o`tiw Qanliko`l rayoni aymag`ında jasawshi xaliqlardin` materialliq abadanlig`inin` artiwina ha`m burinlarda adam ayagi tiymegen aymaqlardi xaliq iygiligi ushin o`zlestiriwge jol ashti. Bul rayon aymagında bu`gingi ku`nge kelip xaliq saninin` 40,7 min` adamg`a, yaki 1970-jillarg`a salistirg`anda xaliq saninin` 168,2%-ke ko`beyiwine jol ashti. Bul ha`m tag`i basqa pikirlerimizdi rayon aymag`ında xaliq xojalig`i tarawlarinin` rawajlaniwina arnalg`an mag`liwmatlar Shimbay rayonin No`kis-Xojeli-Qanliko`l-Qon`irat-Beynew bag`dari arqali arqa batis Qazaqstan ha`m Rossiya federatsiyasina tutastiriw ha`m stantsiyalar boyinsha sotsialliq bag`dardag`i jumislardi jaqsilaw sonday-aq rayon aymag`ında o`ndiriwshi kushlerdin` rawajlaniwini jedellestiriwge mumkinshilik beretug`ini so`zsiz.

III-BAP. BAZAR QATINASIQLARI SHARAYATINDA TA'BIY- EKONOMIKALIQ RESURLARDAN RATSIONAL PAYDALANIW JOLI MENEN AWIL XOJALIG'I TARAWLARIN RAWAJLANDIRIWDI JEDELLESTIRIU JOLLARI

3.1. Shimbay rayoni sotsial-ekonomikaliq rawajlaniwi ha'm onda awil xojalig'i tarawlarinin` tutqan orni ja`ne u`lesi

Usi maqsetke rayon aymag`ında ko`p jumislar iske asirilmaqta. Rayon aymag`ında 2013 j. 1 –yanvarında 598 birlik karxanalar jumis islep, usinnan sanaat tarawında kishi biznes iyelerinin` u`lesi 92%, qurilis boyınsha 85,6%, sawda da 40,3 pwilli xizmet ko`rsetiwde 26,8% -ti iyeleydi. Awil xojalig`ında fermer xojalig`inin` sani 117 birlikti, dixan xojaliqlari 14,9 min`di quraydi. O`tken jildin` jumag`i boyınsha menshiklestiriwdi ken`eytiwdin` esabınan byudjetke 6 mln 535 min` sum qosildi. Usinnan mu`liklerdi satiw esabınan 1 mln sum tu`sti. Bul ha`m tag`i da ilajlar kelesi jillar ushin jumsalatug`in iri qarjilardin` ko`lemin arttirwg`a, a`sirese awil xojalig`i tarawlarında ko`lemlı jumislardi iske qosiwg`a jol ashadi dep oylaymiz.

Qaraqalpaqstan respublikasi Ministirler Ken`esinin` 12/III 1999 jil 12/4 sanlı, sonday-aq keyingi jillardag` qararina muwapiq ma`mleketlik mu`likti jekke menshikke o`tkeriw xaqındag`i «kim ziyat» sawdasi arqali «ta`rtipke» saliw a`sirese awıllıq jerlerde egislik jerlerdi menshiklestiriwdin` jan`a formasına erisiw qosımsha pul derekerin toplawg`a tiykar du`ziwi mu`mkin.

Bunnan basqa ma`mleket karxana ixiyarındag`i jerlerdi ijarag`a beriw jollari menen paydalaniwg`a o`tiwdi iske asiriw jaqsi na`tijeler beriwı mu`mkin. Usi tiykarında 2010 jili rayon aymag`ında mu`liklerdi ijarag`a beriw joli menen 49 min` sum toplandı, bul rejedegiden 102% ziyat degen so`z. Usi menen bir qatarda rayon ekonomikasın bazar qatnasiqlari tiykarında qayta quriwda ha`m qarji toplawda karxanalardin` aktsiyasın satiw u`lken a`hemiyetke iye. Biraq usig`an qaramastan rayon aymag`ında aktsiyalardi satiw tiykarında ha`zir 4 mln.932 sum mug`darında qarji toplanbaqta. Al Shimbay agroqurilis aktsiyanerlik ja`miyetinde

aktsiya satiwdan tu`sken qarji 685,7 mln` sumdi qurap, bular aktsionerler mu`lkine o`tti.

Bul karxanalarda aktsionerlik ja`miyetlerdin` aktsiyalarin realizatsiyalaw to`men bolg`anliqtan, rayon boyinsha o`ndiris karxanalarinin` toliq quatta jumis islemey ekonomikalig na`tiyjelik aytarliqtay to`men da`rejede qalmaqta.

Rayon aymag`inda qaliq xojalig`inin` abadanlastiriw sawda-satiq islerin sho`lkemlestiriw ma`seleleride ko`p ma`selelerdi sheshiwdi talap etedi. Bul ushin birinshi gezekte qarji to`lew qajet. Ha`zirgi waqit ta rayon aymag`inda jillina 44,4 mlrd sum ko`leminde sawda aylanisi 13,5 mlrd sumliq pulli xizmet iske asrilmaqta. Bunnan tu`setug`in daramatsiz, bul rayon aymag`in kogallandiriw, ha`m u`lken ko`lemdegi sotsialliq jumislardi iske qosiw ushin jetkiliksiz. Sonliqtan rayon boyinsha iri qurilis isterin jan`landiramiz, transport tarawlarin rawajlandiriw ha`m investor qizig`iwshilig`in ta`minlew ha`m olardi ko`beytiw za`rwr.

2012 jildin` jumag`i boyinsha rayon boyinsha 6 mlrd 592 mln sum ko`leminde jumislari islengen. Bul qarjilar o`tken da`wir menen salistirg`anda ko`p bolsada gezek ku`tip turg`an ob`ektlerge jetkiliksiz. Bilimlendiriw, den-sawliqti saqlawliq, sotsial ha`m dene-tarbiyasi tarawlarinada da ko`p quris isleri pitkeriliwi kerek. Awilliq den-sawliq oraylarin du`ziw ha`m rawajlandiriwda ayriqsha itibar berilmekte.

Jil basinan berli 75,5 km suw tarmag`i, 9959 km gaz tarmag`i, paydalaniwg`a berildi.

O`tken 2012 jil ishinde jan basina rayon o`z qarejetleri boyinsha 13,2 kv metr turaq jay tura keldi. Degen menen puxaralarimiz turaq jay qurilisi ushin berilgen jen`illiklerden toliq paydalanbay atir.

Bu`gingi ku`nlerde rayon xalqinin` turmis da`rejesin jaqslaw ushin jilina 8,8 mln. kv. m. turaq jay, 1266 oqiwshi orni, 7,4 km. suw qudiri, 3,2 kilometrlik gaz trasasi paydalaniwg`a berildi.

Avtotransport karxanalari ta`repinen 862 mln` -1,2 mln. tonna xojaliq ju`kleri tasilip joba 100,8 protsentke orinlandi bul o`tken jildan usi dawiri menen salistirg`anda 11,4 mln` tonnag`a ko`p. Ju`k aylanisi jobadag`i 7 mln 367 mln`

tonna 12 m ornina 75 mln. tonna/km bolip, joba 102,5 protsentke orinlandi. Ju`k tasiwdan avtotransport karxanalari 135,5 sumliq daramat alindi, bul o`tken jildin` usi da`wiri menen salistirg`anda 50,7 mln. sumg`a ko`p boladi. Jolawshilar tasiw aylanisi 19040 min` pass. km. ornina, 20035 min` pass. km bolip o`tken jil menen salistirg`anda 95,5 protsent boldi.

Baylanis tarawinda 61804,9 min` sumliq xizmet ko`rsetilip, bul o`tken jil menen salistirg`anda 150 protsenti quradi, sonnan 15978,3 mln sumliq baylanis xizmetkerleri ko`rsetildi, bul o`tken jil menen salistirg`anda 153,6 quradi.

2012 jili sanaat qurilislari ushin xa`rekettegi bahada 6,6 mlrd. sumliq qa`rji islep 3,9 mlrd. sum bo`lindi. Rayon aymag`inda 5,9 mlrd. sumliq sanaat o`nimleri islep shig`aridldi. Ol salistirma baxada 110,5 protsenti kuraydi. Al xaliqqa ko`rsetilgen aqshalay xizmet 3,9 mlrd. sumdi kuradi. Tutiniw tavarlarinin` islep shig`ariudin` ko`lemi 11,7 mlrd. sumdi quradi, yaki ol 1036,7 protsentke ten` degen so`z. Degen menen «Otau» aksionerlik ja`mietinde o`tken jil menen salistirg`anda tovar o`nimin` islep shig`iw 98,7 protsentke ha`m oni satiw 95,7 protsentke orinlanadi.

Xaliqqa 27,8 mlrd. sumliq sawda, 7,7 mlrd. sumliq to`lemli xizmet, 5,9 mlrd. sumliq turmis xizmeti ko`rsetildi. Rayon xaliqinin` ortasha jan basina usaqlap satiw xizmeti 269,7 min` sumdi quradi.

2000 jilda pulli xizmetlerdin` ko`lemi 7,7 mlrd. sum bolip, 107,9 protsentke, yag`niy jobada ko`rsetilgennen 91,1 mlrd. sumg`a ziyat orindaldi. Naq aqsha emissiyasi jobadag`i 60,0 protsent ornina 58,8 protsent boladi, naq aqsha emissiyasi da`rejesin 1,2 protsentke kemeytiwge erisildi.

Rayonda saliq to`leminin` o`ndiriliwi 678,2 mln. sum ornina 678,2 sum bolip joba 102,3 ke orindaldi. Fizikalik ta`replerge salinatug`in daramat salig`i 82,4 -ke. Transport salig`i 54,9 -ke orinlanadi.

Rayon aymag`indag`i karxanalardan «ATP-40» -9,9 mln. sum, «KZU-21» -5,3 mln. sum -6 qurilis basqarmasi 28 mln. sum, «P. Seytov» xojalig`i 6 mln. sum, «ATP-7» -9,8 mln. sum, «Shimbay mamig`i» AJ -

45,3 mln. sum «Shimbay da`n» AJ-33,4 mln. sum, «Shimbay klolxozi» - 6,6 mln. sum, «MPMK-530» -6,0 mln. sum byudjetke ma`jbu`riy to`lemlerden qarizi bar.

Rayonliq jergilikli byudjetin` daramat bo`ligi 659,7 mln. sum ornina 670,5 mln. sum boladi, joba 102 protsentke orinlandi.

Rayon karxanalarinin` debitor qarizlari 990 mln. sumdi, sonan mu`ddeti o`tkeni 9 mln. sumdi kreditor qarizlari 2042 mln. sumdi, sonnan mu`ddeti o`tkeni 816 mln. sumdi quradi. Bul o`tken jildin` usi da`wiri menen salistirg`anda debitor qarizi 78 mln. sumg`a, sonnan mu`ddeti o`tkeni 437 mln. sumg`a kemeydi, al kreditor qariz 284 mln. sumg`a ko`beydi, biraq sonnan mu`detke o`tkeni 222 mln. sumg`a kemeydi.

Rayon boyisha 16 -jasqa shekemgi balalar bar 10586 shan`araqtan arza kelip tu`sip, sonnan 9415 shan`araqtin` arzasi qanaatlandirilip, 121677,4 min` sum napaqa belgilenedi ha`m to`lenedi. Kem ta`miynlengen shan`araqlarg`a materialliq ja`rdem beriw boyinsha 2173 shan`araqtan arza kelip tu`sip, sonnan 1560 shan`araqtin` arzasi qanaatlandirilip, 11163,9 min` sum napaqa belgilenedi ha`m to`lenedi. Balasin 2 -jasqa shekem ku`tip qarawshi analarg`a to`lenetin napaqa boyinsha 2595 anadan napaqa soranip arza tu`sti ha`m 2595 ananin` arzasi qanaatlandirilip, 43584 sum napaqa belgilendi ha`m to`lendi.

Turmisliq ja`rdemge mu`taj jalg`iz balasi puxaralar ushin rayonliq sotsial ta`miynat bo`liminin` esabinan 59 pensinerge jardemnin` 9 tu`ri boyinsha biypul aziq awqatliq o`nimler rayon ushin qarji bo`limi ta`repinen 904,2 min` sum ajiratilmaqta.

Rayonda den -sawliqti saqlaw boyinsha bir qansha jumislar islenbekte. O`tken jildin` usi da`wiri menen salistirg`anda balalar o`limshiligi -30 ge uliwma o`limshilik -5 -ke, juqpali keselliklerden «sari awriw» keseligi -26 g`a, dizenteriya keselliklerden sari awriw keseligi -22 ge, dizentiriya keseligi -22 ke, tuberkulez keselligi -6 g`a kemeydi.

3.2. Shimbay rayoni awil xojalig`i tarawlarin agrosanaat kompleksi tipinde du`ziw ha`m rawajlandiriv ma`seleleri

Rayonliq agrosanaat kompleksinde de kompleksli jumislar iske asirilmaqta. Bul rayon boyinsha ayrim awil xojalig`i tarawlarinda jaqsi ko`rsetkishlerdi qolg`a kirgizwge mu`mkinshilik bermekte.

Rayon 2012 jili ma`mleketke pille tapsiriw jobasin 109 protsentke orinladi.

Uliwma rayon boyinsha 23543 ga maydang`a xar qiyli awil xojaliq daqalari egiledi. Sonnan 9000 ga maydang`a paxta, 7050 ga maydang`a g`alle, 3014 jerge g`a`lle, 3014 jerge gu`zlik biday egiledi. Ma`mlektke biyday tapsiriu jobasi 1070 orindaladi o`tken jil menen salistirg`anda 6290 tonna g`alle ko`p tapsirildi.

Agrotexnikaliq qa`delerdi o`z waqtinda bolmawi na`tijesinde ma`mleketke paxta tapsiriw jobasi 43,65 protsentke g`ana orinlandi. Bul ko`rsetkish «Ken`es U. Yusupov» atindag`i «Mayjap», «Shimbay» xojaliqlarinda, rayonliq DFX Assotsiyatsiyasinda to`men boldi. «Baxit» fermer xojalig`inda 18,2 protsent, «elabad» fermer xojalig`inda 19,45 protsenti g`ana orinlandi.

Joqarida atap o`tilgenidey baylig`i paxta zu`ra`atligi to`men bolg`anlig`i sebepli rayondag`i tiykarg`i sanaat ka`rxanalari «Shimbay mamig`i», «May», aksionerlik ja`miyetleri toliq quwatqa isley almadi, olarg`a kerekli bolg`an shiyki zatlardan shigitli paxta, paxta shigiti kem boldi. Na`tijede «Shimbay mamig`i» aksionerlik ja`miyetinde 1999 jilda o`tken jildin` usi da`wiri menen salistirg`anda 3230 tonna shigitli paxta kem qayta islendi, 1112 tonna paxta shigiti kem islep shig`arildi, sonin` aqibetin «Shimbay may» aksionerlik ja`miyetinde 125 tonna ag`artilg`an paxta mayi 925 tonna gu`njara, 218 tonna sheluxa kem islenip shig`arildi. Bull jergilikti byudjettin` daramat bo`legine, aksionerlik ag`zalarinin` ha`m uliwma rayon xalqinin` turmis da`rejesine unamsiz ta`sirin jasaki.

Dixanshiliq tarawlarinda sheshiwge bag`dar texnika menen ta`minlew,

oni remonti, mashina-traktor parkinin` jumislari jeterli da`rejede bolmay atir.

Sali jetiriwde fermer xojaliqlarinin` u`lesi 22 protsenti go`sh satiw tapsirmasi rayon boyinsha 858 tonna ornina 1792,7 tonna bolip, joba 208,9 protsentke orinlandi. Bul tiykarinan jeke xojaliqlar esabinan bolip otir. Bunda awil xojaliq ka`rxanalari 798 tonna ornina 88,5 tonna go`sh satip, jobani tek 11 protsentke orinladi. Bul ko`rsetkish «Ken`es», «Qizil o`zek» U. Yusupov atindag`i P. Seytov atindag`i xojaliqlarda to`men, «Bozataw» xojaliqlarda bul 60 tonna ornina 31,5 tonna bolip, joba 52,5 protsentke orinlandi. Ma`mleketke su`t satiw 2600 tonna ornina 31,5 tonna bolip, joba 52,5 protsentke orinlandi. Ma`mleketke su`t satiw 2600 tonna ornina 4052 tonna bolip, joba 155,9 protsentke orindaldi. Bul ko`rsetkish tiykarinan jeke xojaliqlar esabinan otir awil xojaliq ka`rxanalarda 1440 tonna ornina 293,5 tonna bolip, joba 12 protsentke orinlandi. Bul ko`rsetkish «Baxitli», «U. Yusupov» atindag`i, «P. Seytov» atindag`i «Shimbay» «Mayjap» xojaliqlarinda to`men. Ferme xojaliqlarinda bull ko`rsetkish 160 tonna ornina 119,4 tonna bolip, joba 74,6 protsentke qisqardi.

Rayondag`i barliq kategoriyadag`i xojaliqlarda 2013 jil 1 -yanvarina 55029 bas iri shaqli mal bolip, bull o`tken jil menen salistirg`ada 2766 basqa ko`beydi. Al sonnan siyirlardin` 16945 bas siyirdi quradi. Bunan «Shimbay» xojalig`inda 3189 basqa, «Taza-jol» xojalig`inda 1121 basqa, «Qamis-ariq» xojalig`inda 1611 basqa artqanlig`i bayqaladi.

Ha`r bir siyirdan ortasha su`t sawip aliw tapsirmasi rayon boyinsha 1135 kg ornina 1529 kg bolip, joba 116,6 protsentke orindaladi. Bul o`tken jil menen salistirg`anda 153 kg ko`beydi. Bul ko`rsetkish awil xojalig`i ka`rxanalarinda 131,6 protsentke, ol fermer xojaliqlarinda 108,4 protsentke orinlandi. Mallardan tol aliw ko`rsetkishide kewildegidey artpaqta rayon byinsha tol aliw jobasi 105 protsentke orinlandi. Bul ko`rsetkish awil xojalig`i ka`rxanalarinda 126,1 protsentke artpaqta, fermer xojaliqlarinda 129,4 protsentke orinlandi.

Fermerlerde zoovetinariyalıq analiz tuwri jolǵa qoyılmaqta, da`ri darmaqlardıń ko`beywi sebepli go`sh ha`m su`t jetistiriw aytarlıqtay na`tiyje bermekte.

Atızlardı tegislew, jergilikti to`gin shig`aw jumislarin islenip atir. Solay etip 2000 jili awil xojalıq eginlerinen alinatug`in o`nimdi ko`beytiw ha`m ma`mleketke tapsiriw jobaların orınlawdıń barlıq ilajları islenip atir, bul aldag`i keleshekte rayon aymag`ında ko`lemli sotsial-ekonomikalıq bag`dardag`i jumislardı iske asiriwǵa, ba`rinende burin rayonnin` tiykarg`i qa`nigelesken tarawı, awil xojalıg`inin` ekonomikalıq na`tijeligin arttiriwǵa u`lken sharayatlar du`zetug`ini so`zsiz. Bul aqirg`i esapta rayon xalqın jumispenen tamiynlew, sonday-aq sotsiallıq tarawlardı rawajlandiriw ushin alg`a qoyilg`an wazipalardı sheshiwge mu`mkinshilik twdiratug`ini so`zsiz.

Awil xojalıg`i xalıq xojalıg`inin` en` iri ha`m tiykarg`i tarawlarinan esaplanıp rayon xalqın aziq awqatlıq o`nimleri, sanaattin` ayrim qayta islep shig`aratug`in tarawların shiyki zat menen sonday-aq sharwashılıqtı ot-jem menen ta`miynlewde jetekshi roldi iyeleydi. Sonin` menen awil xojalıg`i xalqı jumis penen ta`miynlep atirg`an tiykarg`i taraw qatarına kiredi.

Rayonnin` tabiiy sharayati ha`m vegetatsialıq da`wirdegi na`tijeli temperaturaların jiyintig`ına sa`ykes awil xojalıg`inin` qanigelesken tarawlarına retinde paxtashılıq, g`a`lleshilik, ovosh ha`m baqıl o`siriw, mal sharuashilig`i aytarlıqtay rawajlanbaqta ha`m bull tarawlar rayon ekonomikasın bekkemlew ha`m qaznani pwl da`ramatları menen toldiratug`in tiykag`i istochnik retinde de u`lken xalıq xojalıg`i ahemietke iye taraw esaplanadı. Awil xojalıg`inin` baslı tarawlarına paxtashılıq esaplanıp bul taraw u`lken basqışlardan o`tti ha`m bull tarawdı bunnan bilayda rawajlandiriw ma`selesine ayriqsha diqqat bo`linbekte.

Paxtashılıq rayonda dixanshılıqtin` tiykarg`i ka`nigelesken tarawları sipatında rawajlanbaqta ha`m keleshegide joqari taraw esaplanadı.

Keyingi jillarda, a`sirese g`a`resizlik jillarında rayonda awil xojalıg`ında materiallıq texnikalıq bazası bekkemlendi ha`m sug`ariw sistemasin

rawajlandiriv joli menen paxtashiliqti intensivli rawajlandirivg`a ayriqsha itibar berilmekte usig`an sa`ykes sug`ariw sistemalarin paydalaniw koeffitsenti joqarilatilmaqta. Ha`zirginin` o`zinde-aq «Qizketken» suariw sistemasinin` qayta rekonstruktsiyalaniwina baylanisli Shimbay rayoni respublika aymag`inda en` iri diyxanshiliqqa qa`nigelesken rayong`a aylanbaqta.

Bul tiykarinan awil xojalig`i o`ndirisinin` materialliq texnikaliq bazasin bekkemlew, diyxanshiliq tarawlarinda agrotexnikaliq qa`delerden o`nimdarli paydalaniwg`a tikkeley baylanisli. Biraq degen menen awil xojalig`inda uzaq jillar dawaminda paxtashiliqti rawajlandirivg`a baylanisli iske asirilg`an ilajlar ko`pshilik jag`daylarda o`ndiris buwinlardin` na`tiyjeligin, esapqa almay iske asirildi. Sonliqtan diyxanshiliqta paxta u`stinligi (monopoliyalig`i) degen ko`z qaras edi. Ko`pshilik jag`dayda mal sharwashilig`i tarawlarin rawajlandiriv tosqinliqqa ushirap, sharwalardin` itsiativasin tutinshiqirdi. A`tteki, geypara jag`daylarda sharwashiliqta jiberilgen kemshilik yaki o`ndirilgen o`nimnin` o`zine tu`ser baxasina sa`ykes toplang`an shig`inlar paxtadan aling`an payda esabinan o`telinetug`in edi.

Bul ko`pshilik jag`dayda rayon aymag`inda awil xojaliq tarawlarinin` xojaliq jillarin shig`in menen juwmaqlawg`a duwshar etip, awil xojalig`inda ko`p g`ana «ha`lsiz buwinlar»-di keltirip shig`ardi. Na`tiyjede o`nimnin` o`zine tu`ser baxasi qimbatladi ha`m awil xojaliq tarawlari ko`pshilik jag`dayda xojaliq jillarin shig`in menen juwmaqlaytug`in boldi. Bul ko`pshilik jag`dayda ekologiyaliq dag`daristin` shiyelenisiwine de dushar etti.

Respublikamizda payda bolg`an ekologiyaliq dag`darisqa baylanisli jerlerdin` o`nimdarlig`i pa`seyip ketiwi xojaliq o`nimlerin qayta islew ha`m saqlawdi ta`miynleytug`in prgresiv strukturalardi du`ziw ma`seleleri iske asirilmaqta.

U`shinshiden payda beretug`in investitsiya strategiyasin ha`mde taktikasin alip bariw, xojaliq mexanizmi agrosanaattin` bariq buwinlarina engiziw ha`m reswrsti maqsetke muwapiq tejep paydalniw, sheshimlerin islep

shig'iw ha'm olardi bazar qatnasiqlarinin` talabina o'tiw. Sonin` menen bir qatarda xojaliqlarda o`ndirislik fondlardan paydalaniwdi ta`rtiplestiriw en` a`hmiyetli ma`selerdin` biri dep esaplaw qajet. Bul awil xojalig`i ka`rxanalardin` ha'm o`nimli islewine mu`mkinshilikler jaratiw arqali awil xojalig`iq o`nimlerinin` na`tijeligin arttiriwg`a mu`mkinshilikler jaratadi.

Respublikamizda, sonin` ishinde Shimbay rayoni sharayatinda da ju`z bergen ekologiyaliq ha'm sotsialliq sharayatlardi jaqsilaw ha'm respublika rayonlarin rawajlandiwdi sheshiw, sonday-aq respublikaliq ko`rsetkishte rayonnin` qosatug`in u`lesine baylanisli bolg`an tarawlardi, a`sirese artta qaliwshiliqtan qutiliw, o`ndiris protsessine intensiv rawajlaniw qadelerin engize otirip a`lsiz buwinlardi jetilistiriw ha'm taraw araliq bazarlar du`ziw arqai Shimbay rayoni agrosanaat kompleksin keskin rawajlandiriw ma`selesi qoyilip atir. Qaraqalpakstan xaliq xojalig`i Shimbay rayoni Qaraqalpakstan Respublikasi xaliq xojalig`i kompleksinde intensivli paxtashiliq ha'm g`a`lleshilik, mal sharuashilig`i boyinsha en` iri rayonlar qatarina aylaniw za`ru`r. Ha`zir rayon awil xojalig`i kompleksinde awil xojalig`ina qanday ken` «Qasim A`wezov», «Ken`es», Qamis ariq, «Baxitli», «Usman Yusupov» atindag`i fermer diyxan xojaliqlari esapladi. Sonday-aq rayon aymag`inda g`alleshilikke qa`nigelesken 3 xojaliq «Ken`es ariq», «Mayjap», «Pirjan Seytov» atindag`i xojaliqlarda boy tiklep o`ndirislik profilin bekkemlew joli menen iri diyxanshiliqqa qa`nigelesken ka`rxanalar qa`liplesipekte.

Sonin` menen birgelikte mal sharuashilig`ina qa`nigelesken «1 -may» ha'm «Gigant» xojaliqlarida bar. Rayon xojaliqlarinda 2012 jilg`i o`nim tayarlanip, jilina uliwma jetillistirilgen g`alle o`nimleri 11,4 min` tonna, usinan shali o`nimleri 7,2 min` tonna ko`lemlerde bolip rayon boyinsha g`a`lleniy o`nimdarlig`i 26,7 ts/ga- ni quradi. Jiynap aling`an paxta 10,7 min` tonna, al 1 -ga egislik maydannin jiynap paxta zu`raati 15,3 ts/ga shamasinda boladi. Jil jumag`i boyinsha rayon 16,9 min`/tonna baxil

o`nimlerin, 4,5 min`tonna go`sh ha`m 12,4 min`tonna su`t o`nimleri tayarladi.

Rayon aymag`inda diyxanshiliq tarawlarin rawajlandirivda u`lken ta`jribelerde toplandi. Jil dawamindag`i vegetatsiyaliq temikaliq resurslarg`a paxta maydanlari g`alle egisligi, ot-sho`plik egisler, mayli daqillar, ha`sirese ayg`abag`ar, raps daqillari menen almastirmaqta. Solay etip diyxanshiliqta agrotexnikaliq qadelerge sa`ykes zonalliq printsipti saqlaw keleshekte rayon aymag`inda du`ziletug`in agrosanaat kompleksin na`tijeli alip bariw ushin sharayatlar jariyaladi. Bul awil xojalig`i o`ndirisin birinshi kezekte ilimiy tikarda sho`lkemlestirivdin` bag`dari bolsa ekinshiden awil xojaliq egginlerdin` zu`ra`a`tin ko`beytiw ha`m paxtadan bosag`an egislik jerlerge da`nli egislik maydanin ornalastirw arqali g`alleshilikti rawajlandirivg`a tiykar du`zedi. Respublikamiz sonin` ishinde Shimbay rayoni undi ha`m basqa aziq-awqat o`nimlerin, basqa da`n jetistirivshi respublikalardan tasiydi. Xaliqtin` nang`a bolg`an talabin qanaatlandiriv ushin ha`zir respublikamizda, sonin` ishinde Shimbay rayonindada a`dewir ilajlar ko`rilip atir. A`lbette 90 min`g`a shamas xaliqti rayonnin` o`zinde g`alle menen ta`miyn etiw ko`p jumisti talap etedi, sonlaqtan rayon xalqin g`alle menen ta`miynlew ma`selesin bu`ginen qaldirmay basli waziypa etip aliw za`ru`r. Bul ushin rayon aymag`inda a`dewir mug`darda mu`mkinshilikler bar. Rayon masshtabindag`i barliq jerdegi diyxanshiliq suwg`arilip egiledi. Biraq sol daqillar basqa diyxanshiliqlarg`a qarag`anda suwdi ko`p talap etpeydi, bizdin` jag`dayimizda jaz aylarinda pisip toliq jetkiziledi. Sonliqtan bul daqillar orip jiynap alg`annan keyin onin` ornina mal sharuashilig`i ushin ot-jem eginlerin egiw ete toliq mu`mkinshilik bar.

Respublikamizda, rayon masshtabinda da awil xojaliq o`nimlerin qayta islewshi tarmaqlardi rawajlandirivg`a ayriqsha itibar beriw kerek. Bizge ma`lim jaz aylarinda awil xojaliq o`nimlerin saqlaw wazipalari toliq sheshilmey atir. Jaqin jillarg`a shekem paxtashiliqqa ayriqsha a`hmiyet berilip basqa diyxanshiliq tarawlarin rawajlandirivg`a ekinshi da`rejeli itibar berilgen

edi. Paxtashiliq tarawlarida entensiv jol menen, yag`niy xasildarliqta asiriw jollari, egislik maydanlardi ko`beytiw jerlerdi iske asirlg`an edi. Bul retinda paxtashiliqti rawajlandiriw turmis basqada tarawlardin` ekstensiv jolg`a tu`sip qaliwina dushar etti. Ha`zir, basqasha mustaqilliq sharapati menen paxta monopoliyasi bikarlandi. Paxtanin` egislik maydani barliq xojaliqlarda derlik 29-37 protsent shamasinda qaldirilip, basqa daqillardi rawajlandiriw hatteki almaslap egiw sxemasida jolg`a qoyilmaqta 31 protsentke shekem kemeytildi.

Rayon aymag`inda qaliplesken awil xojalig`i eginlerinin` strukturasi ha`m egislik maydanlari boyinsha salistirmali u`lesi to`menledi kestedede ko`rsetilgen (keste-6).

Keste-6

Shimbay rayoninin` diyxanshiliq tarawlarinin` egislik maydanlarinin` strukturasi, (ga ha`m % edi)

Rayon jer resurslari tu`rleri jer fondi	Egislik maydani, gektar	% esabinda
Barliq egislikler maydani, ga	219000	100
Usinan: egislik jerler	23543	10,8
Usinan: Da`nli eginler maydani	7050	3,2
Texnikaliq eginler, ga	7850	3,6
Usinan: Paxtanin` egislik, ga	5000	2,3
Ku`nbag`ar, ga	900	0,4
Baxcha ha`m kartoshka, ga	434	0,2
Miyue eginleri ha`m ju`zimger, ga	300	1,3
Ot-sho`p, ga	8197	3,7

Kesteden ko`rinip turg`aninday paxtanin` egislik maydani qisqarmaqta. Bul ba`rinende burin paxtashiliq ushin ajratilg`an egislik jerlerden paydalaniwda ketken qa`te ko`z-qaraslarg`a baylanisti boldi. Sonliqtan paxtanin` zu`ra`tlig`in pa`seytiw ha`m qisqarg`an jerlerdin` esabinan basqa awil xojaliq daqilların engiziw qajet dep ko`rsetilsin. Aziq awqat penen

tamiynlewde sheshiwshi orindi iyeleytug`in da`nli daqillar sonday-aq mal sharwashilig`in rawajlandiriw qa`jetli jon`ishqa ha`m t.b. ot-sho`p eginlerdi ko`beytiw za`ru`r. Almaslap egiw paxta egiwshi rayonlarda jan`a usil emes. Almaslap egiwdin` abzalig`i uzaq da`wirlerden berli iliyim-izertlew jumislarinan ha`m ta`jribelerden belgili.

Ha`r bir xojaliq almaslap egiwdi a`melge asiriwdin` belgilerin teren` analizlew kerek. Olar to`mendegishe:

1. topiraqta shirindinin` kemeyiw mu`mkinshiligin toqtatadi
2. joqari mug`dardag`i mineral to`ginlerdi isletpesten jerlerdin` o`nimdarlig`in joqarlatiw bul o`z na`wbetinde ekologiyaliq jag`daydi jaqsilawi tiyis.
3. topiraqta aziqlin` shirindilerdi ko`beytiw ma`selerin a`melyatta da`llilew.
4. ha`r bir egislik maydan ushin sarip etiletug`in suw normasin rejelestiriw ha`m suwariwdin` jan`a texnologiyasin ken`nen paydalaniwg`a o`tiw ha`m t.b. Solay etip joqarida ko`rsetkenimizde Shimbay rayoni awil xojalig`i tarawlarin rawajlandiriw ushin u`lken mu`mkinshiliklerge iye. Biraq bul ma`selenin` sheshiliwi tap ha`zirgi talaplarg`a juap bermeydi. Keyingi jillarda rayon xalqi 2 ese derlik ko`beysede diyxanshiliq o`nimlerin tayarlaw keskin azaydi. A`sirese ha`r gektar jerden alinatug`in zu`ra`atlik pa`seymekte. Misali, 1980 jillarda ha`r bir gektar paxta maydaninan 27,8 tsentner zu`rat alinip, jilliq paxta o`ndiriletug`in paxta 29,7 min`/tonna bolsa, al 2012 jili gektar paxta maydaninan zu`ra`at jiynap alinip uliuma tapsirilg`an paxta 110,7 tonnani quradi. 1 gektar egislik jerden aling`an paxtanin` hasildarlig`i 15,7 – 19,2 ts/ga shamasinda boldi. Solay etip keyingi jillarda rayon boyinsha awil xojaliq eginlerinin` a`sirese paxtanin` jilliq

o`nimi aytarliqtay qisqardi. Bul ba`rinen de burin egislik jerlerdin` meliorativ jag`dayin to`menlewine baylanisli bolip otir.

Aral ten`izinin` suw basip jatirg`an maydani keyingi 25-30 jil ishinde 14,5 metrden 21-23 metrge qisqarmaqta. Na`tiyjede buring`i suwli maydanda 4,5 gektarday duzli topiraq basqan territoriya yaki Orayliq Aziyadag`i u`shinshi «Aral kum» sho`listani payda boldi. Bul shan`li, duzli, suw astinan bosag`an topraqlar diyxanshiliq penen shug`ilanatug`in zonag`a ku`shli ta`sir etip egislik paydalanip atirg`an maydang`a jilina 500 kg nan 1 tonnag`a shekem duz uship qonbaqta ha`m egislik jerlerdin` shorlaniwi dawam etpekte. Mine usinday sharayatta Shimbay rayoni aymag`inda egislik jerlerdin` meliorativlik jag`dayi buzilip diyxanshiliq tarawlarinan alinatug`in zu`ra`a`t kemeymekte ha`m awil xojalig`inin` basli tarawlari paxtashiliq ha`m saligershilik u`lken ziyan menen jildi juwmaqlap atir.

Paxtashiliq-awil xojalig`inin` en` iri tarawlarinan esaplanadi ha`m diyxanshiliqtin` paydalanatug`in egislik jerdin` 24,4 jaqinin iyeledi. Keyingi jillarda rayon aymag`inda paxtashiliq qa`nigelesken ko`p sanli xojaliqlar du`zildi ha`m olardin` materialliq texnikaliq bekkemlendi. Tek 2013 xojaliq jilinda rayon aymag`inda 15 -ke jaqin shirketler dara-diyxan ha`m fermer xojalig`ina aylantiriladi ha`m paxtashiliq penen shug`ilanatug`in boldi. Olarda paxtanin` egislik maydani 10350 gektardi iyeleydi (keste-7).

Shimbay rayoninin` xojaliqlari boyinsha paxta ushin ajratilg`an egislik maydan, (ga esabinda)

Xojaliq atlari	Uliwma suriw jerler ga.	Usinan		Basqada a /x eginleri, ga	Paxtanin` egislik maydani uluma egislikke %%
		Paxta, ga.	Biyday, ga.		
Qasim A`wezov atindag`i	4737	1906	143	1688	40,2
Qamis ariq	3582	1972	149	1461	55,5
Baxitli	3102	1432	136	1534	46,1
Ken`es	4684	1645	150	2989	35,1
Usman Yusupov	3766	1675	133	1958	44,4
Qizil o`zek	6908	210	500	6128	3,3
Mayjap	4550	130	512	3898	2,8
Pirjan Seytov	4920	245	400	3275	1,2
Taza jol	2538	89	157	2292	0,4
Bozatau	1905	70	110	3095	0,4
Shimbay	4176	368	180	3628	0,9
KKIIZ	756	270	20	456	35,7
El-abad	404	100	10	294	24,7
Baxit DFx	2163	70	255	18,38	0,3
Basqa da xojaliqlar	561	160		401	28,3
Rayon boyinsha barlig`i	48742	10350	2600	35822	21,2

Berilgen maliwmatlarga qarag`anda su`rimge jaramli jerdin` strukturasi paxta, biyday ha`m t.b. daqillar ushin berilgen egislik maydan ele az. Diyxanshiliqta paydalanatug`in maydanlardin`, a`sirese paxta ushin ajratilg`an jerlardin` keskin qisqariwi egislik jerlardin` meliorativlik jag`dayinin` to`menlewine ha`m paxtashiliq xojaliqlarinda agrotexnikaliq qa`delerdin` u`ziliske tu`siwine de baylanisli. Misali ka`nigelesken iri xojaliqlardin` «Ken`es» -te 2010 jili ha`r bir gajerden 20 tst o`nim toplan jil sayin 2,2 min` tonna o`nim jetistirse, 2012 jili bul xojaliq gektarina barlig`i bolip 16,8 tst o`nim alip uliwma jilliq o`ndirgen paxtasi 1,7 min` tonna

boldi. Al Q.Auezov atindag`i xojaliqta da 1 tst paxta maydaninan aling`an zu`ra`a`t 19 ts/ga -den artpaydi. Bul ha`m tag`i basqa da misallar rayon aymag`ında paxtashiliq tarawlarin intensivli rawajlandiriwdin` jan`a jollarin izertlewdi talap etedi.

G`a`lleshilik tarawlarinin` rawajlaniw pa`ti de joqari emes. Rayon aymag`ında 1990 jillarda salinin` egislik maydani 10,7 min`/ga bolsa, 2000 jillarg`a kele bul ko`rsetkish 110 14,6 min`/ga -ni, al 2010 jili 10,4 min`/tonna shamasinda g`a`lle otirg`izdi. Ko`rsetilgen jillar ishinde 1/ga jerden aling`an g`a`lle zu`ra`a`ti 26,4 ts/ga ko`leminde boldi. Ha`r bir ga g`a`lle maydaninan aling`an zu`ra`a`tin` 20 ese derlik azayip ketiwi xaliq tutiniw tovarlarinin` jetispewshiligine alip kelmekte. Sonliqtan diyxashiliqta almasip engiziw sxmasin qollanip otirip g`a`lle o`nimlerin ko`beytiwge ayriqsha diqqat awdariw qajet. Sebebi Shimbay rayoni aymag`in g`a`lleshilik, ot-sho`p eginlerin ko`beytiw. Sonday-aq mayli daqillardan mol o`nim jiyNap atiw ushin vegetatsiyaliq da`wirdegi quyashli ku`nler ha`m termik resurslar, sonday-aq mol jer resurslari toliq balans beredi (keste-8).

Keste-8

Shimbay rayoni boyinsha g`a`lleshiliktin` rawajlaniwinin` basli ko`rsetkishleri

Jillar	Egislik maydan, ga	Zu`ra`a`tlik, ts/ga	Uliwma o`nim, min`/tonna
1980	9600	46,4	44552
1985	12915	27,1	30161
1989	11468	28,0	32161
1990	10232	38,0	38952
1995	12209	11,9	14367
1997	7970	12,1	9644
1998	15663	11,2	17543
2000	14611	16,4	16940
2005	7035	21,5	14360
2010	7050	26,7	18957
2012	7131	27,8	19738

Solay etip, Shimbay rayoni boyinsha sali jetistiriw keyingi jillarda aytarliqtay to`menledi. Bul ba`rinende burin egislik jerlerdin` meliorativlik jag`dayinin` pa`seyiwi mine, sonday-aq kollektor drenaj setlerinin` duris

islemewine baylanisli ekenligi ko`rnip tur. Durisindada Shimbay rayoni Aral dag`darisinin` epitsentrinde jaylasqan ayaqlardan ayaqlarina jatadi ha`m ten`izdin` qurg`aqshiliqqa aylang`an ultaninan samal ta`sirinde esetug`in duzli-shan`li topiraqlardin` tasiri o`te joqari. Qa`nigelerdin` mag`lwmatlarina qarag`anda tek usi faktordin` ta`sirinde Aral ten`izinen sho`listanliqqa aylang`an territoriyasinin` Qaraqalpaqstannin` suwg`arilip egiletug`in zonalarina jilina gektarina 500 kilogrammnan 1 tonnag`a shekem duzli-shan`li topiraq uship qonar eken. Al Shimbay rayoninin` suwg`arip egiletug`in egislik maydani bunanda duzli shan` topiraq jaylasiwi mu`mkin. Bul sharayatti respublikanin` qubla ja`nubinde jaylasqan To`rtkul rayona salistirg`anda ekologiyaliq dag`daristin` nag`iz qazan shu`n`qiri Shimbay rayoninda tabiy sharayat biraz awir ekeni bayqaladi. Biraq, Shimbayda bul protseske shidam beretug`in tajriybe toplandi, sonliqtan ekologiyaliq dag`daris Qaraqalpaqstan boyinsha ortashadan ju`da` artiq emes. Tabiyattag`i ten` salmaqtıqtı saqlaw arqali Shimbaylılar awıl xojalıg`inin` na`tiyjeliligın artiriw dur. Sonliqtan awıl xojalıg`i tarawlarında a`sirese suwg`armali diyxanshiliqta agrotexnikaliq qa`delerdi, a`sirese kollektor-drenaj setlerinin` uzinlig`in ha`r gektar egislik maydan en` kem degende 40-45 prots. -ke artıwi za`ru`r. Bul tek g`a`lleshilik tarawları ushin tiykarg`i ilaj bolip qalmastan, basqada diyxanshiliq tarawlarinin` o`nimdarlig`ina ta`sir etiwı tiyis. Sonliqtan rayon aymag`ında ovosh, baqsha, bag`shiliq ha`m ju`zingershilik penen shug`illanatug`in xojalıqlarg`a da izeykesh setlerin quriw ha`m onin` ha`r bir gektar egislik maydan ushin salistirmali u`lesin joqarlatiw za`ru`r. Bul birinshiden egislik jerlerdi optimal da`rejede uslawg`a jol ashsa, ekinshiden diyxanshiliqtan alinatug`in zu`ra`a`tlıktı joqarlatwg`a mu`mkinshilik beredi.

Aldag`i perspektivada awıl xojalıg`i tarawlarinin` srukturasında g`a`lleshilıktı rawajlandiriwg`a ayriqsha itibar berildi. Usig`an sa`ykes diyxanshiliqtin` egislik maydaninin` srukturasında g`a`lleshilik maydani ko`beyiledi. Bul rayon byudjetin pul daramatlari menen bekemlewge jol ashatug`inına gu`manim joq. Shimbay rayoni masshtabında g`a`lleshilıktı

keleshegin belgilewge bag`darlang`an rejelerdin` orinlaniwin keyingi 10 jil 2000-2010 jillar ishindegi qolg`a kirgizilgen maydannin` strukturasi salinin` maydani ko`beytiledi. Bul rayon byudjetin pul daramatlari menen bekkemlewge jol ashadi. Shimbay rayoni masshtabinda g`a`lleshilikti keleshegin belgilewge bag`darlang`an rejelerdin` orinlaniwi sonday-aq rayon aymag`inda agrosanaat kompleksi tipinde diyxanshiliq mal sharuashilig`i ha`m basqada tarmaqlardi rawajlandirw boyinsha islep shig`ilg`an ilajlarda ha`m awil xojalig`in jan`a struktura quraminda rawajlandiriw g`a` arnalg`an bag`darda toliq tastiyiqalaydi. Rayon g`aresizlik jillarinda mol ta`jribe topladi. «Qaraqalpaqagrosanaat» basqarmasi tipinde jumis baslaw rejesi Shimbay rayoni g`a`lleshilik tarawlarina jan`a tabislardi qolg`a kirgizwge jol ashadi degen u`miytemiz. Junliqtan aldag`i jumislardi is ju`zine asirmawda «P. Seytov», «Qamis ariq» ha`m t.b. xojaliqlardin` ta`jribelerin u`yreniw qajet. Bul xojaliq rayon aymag`inda g`a`lleshilikke qa`nigelesken karxanalardan esaplanadi ha`m olardi ha`zirdin` o`zinde olar ha`r bir ga egislik maydaninan mol o`nim aliw g`a` erispekte. Bul ta`jribeni qollaniw g`a` o`ndiriletug`in o`nimnin` ko`leminin` artiwina jol ashatug`ini so`zsiz.

Kestede berilgen mag`liwmatlarga qarag`anda rayon aymag`inda g`a`lleshilikti rawajlandiriw boyinsha jumislar jedellestirmekte, a`sirese egislik jerlerdin` maydani ken`eytildi ha`m bir gektar jerden alinatug`in zu`ra`a`tlikti joqarlatiw boyinsha tasirli ilajlar ko`rilmekte.

Keste-9

Shimbay rayonında g`a`lleshiliktin` rawajlanıwınin` keyingi jillardag`i ko`rsetkishleri

Basli ko`rsetkishler	Jillar				2012 -jil, % esabında	
	2000	2005	2010	2012	2000	2005
Egislik maydani, ga	5550	6711	7050	7831	133,9	106,0
Zu`ra`a`tlik, ga	20,7	28,3	19,7	29,1	143,5	105,0
Uliwma o`nim, tonna	11400	18961	20138	22788	18 -ese	110,0

Biraq, degen menen rayon aymag`ında saligershiliktin` rawajlandiriwi elede bolsa ekstensiv formada iske asirilmaqta.

Degen menen Qaraqalpaqstannin` arqa zonasindag`i birdey tabiiy birdey klimat sharayatında jaylasqan xojaliqlardin` basli ko`rsetkishleri Shimbay rayoni xaliqlarında-da saligershilikti rawajlandiriw ushin u`lken rezervlerdin` bar ekenin ko`rsetip otir. Sonliqtan aldag`i waqittag`i rayon aymag`ında ovosh, sho`p-eginleri ha`m mal sharuashilig`i menen qatar rawajlaniwi ushin agrotexnikaliq qa`delerdi toliq paydalaniwg`a qaratiliwi tiyis.

Biyday, ma`kke, ju`weri, baqsha ha`m ot-jem eginlerinin` na`tijeligin arttirw boyınshada u`lken ilajlajlar iske asiriladi. Qaraqalpaqstanda aziq-awqat o`nimlerinin` molshilig`in du`ziwde g`a`lle eginlerinin`, sonday-aq ot-sho`plik eginlerdi rawajlandiriw g`a`lleni ko`beytiw ha`m mal sharwashilig`i o`niminin` ko`lemin arttirwda tiykarg`i roldi atqaradi, sonliqtan diyxanshiliqtin` strukturasında g`a`lle ha`m ot-sho`plik eginler ko`beytiwge ayriqsha itibar berilmekte.

Ha`zir republikamız, sonin` ishinde Shimbay rayoni aziq-awqat o`nimlerinin` ko`pshilik tu`rlin sirtan alip keledi.

Biyday uninin` ha`m basqada awil xojaliq o`nimlerinin` bekkem tiykari du`zilmegendikten ko`p g`ana aziq-awqat o`nimler sirttan keltirilip atir. Usig`an baylanisli o`zimizde egip jetistriwge mu`mkinshiligi bar diyxanshiliq o`nimlerinin` molshilig`ina erisiw ushin egislik maydanlardin` strukturasin qayta quriw wazipasi qoylilip otir ha`m bul maqsetke muwapiq keletug`in ilajlar qatarına kiredi. Ko`p jillar dawamında paxtashiliq, monokul`turasi u`stemlik etip kelgen bolsa, endigiden bilay onin` egislik maydani azayip, bosag`an jerlerge da`nli ha`m ot-jemli eginler egiliw mu`mkinshiligi payda boldi.

2000 jildan baslap awil xoalig`ında biyday, arpa, ju`weri, tari, ma`sh, gu`nji ha`m basqa da eginlerdi egip, onnan joqari zu`ra`a`t aliw ma`selesi qoyilip otir.

Joqaridag`i sharayatlardi esapqa alip rayon aymag`inda iri jumislardi planli tu`rde biyday, arpa egisi diyxanshiliqtin` egislik maydanlarinin` strukturasi engizildi. Sonday-aq ju`weri ha`m basqada eginlerdin` egislik maydani ko`beytildi. Biyday, arpa, tari, ma`kke bizin` klimatliq jag`daylarda biyimlesken joqari o`nim beretug`in egin, bul egindi bizin` xalqimizg`a Rosiya oktyabr` awdarispag`inan burin-aq jetkerildi ha`m son`g`i jillari egip onnan joqari zu`ra`a`t toplamay baslandi. Biraq 1960 jillardan keyin, paxta monokul`turasi u`stemlik eterine sa`ykes bul eginlerge kewil bo`linbedi.

Bizin` tabiy sharayatimizg`a biydaydan gektarina 40 tsentnerge shekem zu`ra`a`t aliwdin` toliq mu`mkinshilikleri bar.

Gu`zlik ha`m jazliq biyday iyun` ayinin` aqirinada iyul` ayinin` baslarina pisip onin` ornina tez piser mal sharuashilig`i ushin ot-jem eginlerin egiwge boladi.

Sonliqtan biyday bizin` sharayatimizda en` paydali egin bolip esaplanadi.

Shimbay rayoninda 2002 awil xojaliq jilinda 4100 gektarg`a biyday egilip, 29,7 tsentnerden zu`ra`a`t alinip jalpi aling`an solay etip jilliq g`a`lle o`niminin` ko`lemi 29,1 min`/tonnag`a shamalas boldi.

Keleshekte biydaydin` egislik madanin ha`m onan alinatug`in zu`ra`a`ti ken` ko`lemde ko`beytiw arqali, jergilikti xaliqtin` ung`a bolg`an talabin toliq qanaatlantlandiriw mu`mkinshilikleri bar.

Kartoshka en` a`hmiyetli aziq-awqat egini, biraq bizin` klimatliq jag`dayimizda kartoshkadan joqari o`nim jetistiriw og`ada qiyin. Ko`p jillardan beri kartoshka egiwge qa`nigelesken No`kis soxozi brigadalari kartoshkadan to`men o`nim jetistirip kele jatir. Ayrim jillari egiwge ketken tuqiminda o`tiw qiyin jag`dayg`a tu`spekte. Sonliqtan biz kartoshkani Shimbay rayoni sharayatinda ken` ko`lemde egiwdi usinis ete almaymiz. Biraq, degen menen kartoshka o`nimlerin jetistiriw rayonnin` ishki talaplari qanaatlantlandiriwi tiyis.

Ha`zirgi Shimbay rayonida da`n ushin 1355 gektarg`a ma`kke egilip, onan ortasha ha`r gektarinan 20 tsentner ma`kke da`ni alinbaqta. Bul ju`da to`men ko`rsetkish.

Tashkent oblastinin` aldin`g`i qatar brigadalarinda da`n ushin egilgen ma`kkenin` ha`r gektarinan zu`ra`a`ti 80-100 tsentnerden asadi ha`m mol da`n o`nimleri mol. Ha`zir rayon sharayatinda da`n ushin egilgen ma`kkenin` ha`r gektarinan 18 tsentner o`nim alinsa, bul ko`rsetkish O`zbekistanda -39,6 tsentnerdi, al Qaraqalpaqstanda ortasha 21,9 tsentnerdi quraydi. Aldin`g`i jillardag`i bas uaziypa da`n ushin egilgen ma`kke egislerinin` ha`rbir gektarinan kem degnde 40-45 tsentnerge deyin o`nim jetistiriwdi maqset etip qoyiwi kerek. Ol ushin ma`kke egisligine ajratilg`an jerlerdin` joqari o`nimdarli boliwi kerek. 2012 jili rayon xojaliqlarinda 506 gektar jerge ovosh egilip onin` ha`rbir gektarinan 60 tsentnerden artiq o`nim jetilistirip ja`mi 1849 tonna, al 408 gektar jerge paliz o`nimleri egilip onin` ha`r gektarinan 76 tsentnerden artiq hasil jiyinalip jami 4761 tonna jetstirdi.

Rayon xojaliqlari paliz o`nimleri menen o`z xalqin toliq ta`miynlep qoymastan onin` a`dewir bo`limin basqa rayonlarg`ada jetkerip beriwi qa`jet.

Al, ovosh o`nimleri menen xaliqti toliq tamiyn ete almaydi. Sonliqtan bizin` pikirimizshe ovosh eginlerinin` jer ko`lemi ha`m onin` hasildarlig`in keskin ko`teriw arqali xaliqti jergilikti resurslar menen ta`miynlewden ibarat. Soni da aytip o`tiw kerek ovosh eginlerinin` hasildarlig`i O`zbekistannin` ortasha ko`rsetkishinen -3 ese, al baqsha eginlerinin` hasildarlig`i 1,4 -eseni quraydi. Sonliqtan bu`gingi ku`nnin` bas wazipasi egislik jerlerinin` strukturasinda g`a`llenin` egislik metodin ko`beytiw, sonday-aq ha`r bir gektar egislik maydaninan alinatug`in zu`ra`a`tlikti barinsha joqarlata otirip xalqimiz, un, ovosh ha`m tag`i basqa o`nimlerge degen talabin toliq qanaatlandiriwdan ibarat bolip.

Mal sharuashilig`i-da Shimbay rayon awil xojalig`inin` en` iri tarawlarinan bolip esaplanadi. Sebebi rayon respublikanin` en` iri diyxanshiliqqa qa`nigelesken aymaqlarinan esaplanip suwg`armali

diyshanshiliqti alip bariw almaslap egiw sxemasi tiykarinda iske asiriladi. Usig`an sa`ykes rayonnin` egislik maydanlari esabinan jil sayin 2,8-3,4 min`gektardan aslam maydan ot-sho`plik eginlerge, a`sirese topiraqtin` biologiyaliq jol menen o`nimdarlig`in arttirwg`a tikkeley ta`sir etetug`in jon`ishqa, ma`kke, ju`weri sudan putasi ha`m basqada eginlerge bo`linedi. Bul birinshiden egislik jerlerdin` o`nimdarlig`ina ta`sir jasasa, ekinshiden mal sharuashilig`i ushin ot-jem balanisin du`ziwge paydalaniladi. Mine usi tiykarinda rayon aymag`inda ko`p jillar dawaminda go`sh-su`t bag`dardag`i iri qaramal sharwashilig` rawajlanip bas sani onsha ko`p emes, a`sirese mallardin` bas sani kyingi jillarda azaiyp ko`rsetkishler jeke diyshan xojalig`indag`i mallardin` esabinan qolg`a kirtilmekte. Misali 1980 jillarda rayon aymag`inda 33,8 bas qaramal, 18,0 min` qoy eshkiler esapqa alinsa, bul ko`rsetkish 2012 siyirlardin` bas sani 12,2 min` basti, al qoy ha`m eshkilerdin` bas sani 46 min` basqa jetkerilip ko`rsetilgen xojaliqlardi qosip esaplag`anda 195,5 min` basqa ko`beydi.

Solay etip 1980 jilg`i salistirg`anda iri qaramal mallardin` bas sani 162,7 protsent-ke, al siyirdin` bas sani 1980 jilg`a salistirg`anda 2 –ese artqa, al qoy ha`m eshkilerdin` bas sani boyinsha 2,5 ko`beydi.

Bul ha`m basqada rayon aymag`inda mal sharuashilig`inda, ju`z bergen adisler sharwashiliq tarawilarinda ko`lemli jumislardi iske asiriwda, a`sirese mal sharwashilig`inin` bekkem ot-jem bazasin du`ziwdi ha`m sharwashiliqta zoveterenariyalig`i jumislardi keskin rawajlandiriw arqali mallardin` hasildrlig`in jaqsilawdi talap etedi. Solay etip sharwashiliq tarawlarinda sho`lkemlestiriw jumislarin bekkmlaw ha`m jeke investitsiyalarin xoshemetley otirip mal sharwashilig`inin` bas sanin tiklew ha`m onan ainatug`in sharwashiliq o`nimlerin mol rezervlerin jasaw rayon aymag`inda sharwashiliqtin` ekonomikalig` na`tijeligin keskin joqarlatiwi tiys.

Solay etip Shimbay rayoni aymag`inda awil xojalig`i tarawlarinin` rawajlaniwini ha`m onin` qa`liplesken tarawliq strukturasi analiz jasaw diyshanshiliq tarawlarinin`, sonday-aq mal sharwashilig`in rawajlandiriw ushin rayon aymag`ind mol tabiy-ekonomikalig` resurs deregi bar ekenin ha`m olardan

aqilana paydalaniw keleshekte u`ken imkaniyat du`zetug`ina ko`zimiz jetti. Bul aldag`i perspektivada Shimbay rayoninin` respublika masshtabindag`i iri diyxanshiliqli ha`m mal sharwashilig`ini joqari rawajlang`an rayonlardin` birine aylanatug`ina derek berdi. Solay etip Shimbay rayoni degende biz 50,9 mlrd su ko`leminde awil xojalig`i, 11,3 mlrd sumdan sanaat kompleksin, sonday-aq 10,3 mln. tonna 1 kilometr ju`k aylanisin, ha`m 4,4 mln. jolaushi/ kilometr jolauni aylanisin is ju`zine asirip atirg`an rayondi tu`sinetug`in boldi. Rayon ko`leminde baslang`an alg`a ilgeriwler respublikanin` sotsial-ekonomikaliq rawajlaniwin jedellestiriwge jol ashtug`ini so`zsiz.

JUWMAQLAW

O`zbekstan ha`m onin` ajiralmas bo`legi bolg`an Qaraqalpaqstan Respublikasi o`z erkinligin alg`annan keyingi jillari sotsial- ekonomikaliq, ma`deniy ha`m siyasiy rawajlanishi boyinsha ulken tabislardi qolg`a kirgizdi. En` a`hmiyetlisi ma`mleketimizde siyasiy turaqliliq, xaliqlar arasindag`i tutiniwshiliqtin` nig`ayiw na`tiyjesinde erkin bazar qatnashlari printsiplerine tiykarlang`an demokratiyalik ja`miyet duziminin` bekkem tiykari jaratildi.

Taxtakopir rayonında o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye bolip, jer asti bayliqlari, otiriqshi xaliq ushin ken` tegislikten ibarat jaylawlari ha`m kanal alaplarindag`i suwg`armali diyhanshiliqlari menen ajiralip turadi. Rayonnin` ta`biyiy resurslari ha`m mol jaylawlari jaqin keleshekte jergilikli ha`m sirt el isbilermenlerinin` kizig`iwshilig`in payda etiw turg`an ga`p. Sonliqtan Taxtakopir rayoninin` ta`biyiy ha`m ekonomikaliq resurslarina geografialik ko`z qarastan sipatlama beriw onin` mol ta`biyiy-ekonomikaliq resurslarin xaliq xojalig`ina o`zlestiriw ma`selesin u`yreniwdi sheshiw menen birge ulken ko`lemdegi jaylaw fondi ha`m suwg`ariwg`a jaramli jer resurslarina omikaliq geogafialik ko`z qarastan analiz ju`rgizgende to`mendegishe juwmaqqa keliw mumkin.

1. Vegetatsiyaliq da`wirdin` uzaqlig`i egislik ha`m jiyin terim waktında jawin-shashinlardin` az boliwi diyhanshiliqtin` ko`pshilik turleri rawajlandiriw ko`z-qarasinan keleshegi bar aymaq ekenligin ko`rsetedi.
2. Suwdin` tam-tarislig`in esapqa alip rayonda suwdi talap etetug`in diyxashiliq turlerin rawajlandiriwg`a ken` mumkinshilikler bar.
3. Qizilqum sho`linin` Taxtakopir rayonina tiyisli aymag`ında artezian qudiqlarin ko`beytiw arqali qarako`lshilikti qayta rawajlandiriw mumkin.
4. Rayonda pillehlik, bag`shilik, baliqshiliq, pal ha`rreshilik siyaqli xojaliq tarawlarin rawajlandiriw ushin jeke mulikdarlar klasin payda etiw jaqsi na`tiyje beredi.
5. Sirt el investorlarin kirgiziw arqali Bozataw rayonında taw ka`ni sanaatinin` ko`pshilik tarmaqlarin rawajlandiriw mumkin.

6. Avil xojalig`inda o`ndirilgen en` keminde ten` yarimin rayonnin` o`zinde qayta islew arqali ko`plegen sotsialliq mashqalalardi sheshiw mumkin. Bunin` ushin jip iyiriw fabrikasi, bir neshshe gilem tsexlarin, ovosh-paliz o`nimlerin qayta islewshi zavod, terini ha`m jundi qayta islewshi kishi karxanalar quriw kerek.
7. Rayonda xaliqtin` migratsiyasin toqtatiw ushin xaliq xojalig`inin` o`ndirislik tarawlari menen birgelikte sotsialliq salalarinda da rawajlandiriw kerek. Misal, keselxanalar, kolledjler, xaliq turmis jag`inan xizmet ko`rsetetug`in tarawlarda kuriw.
8. O`zbekstan Respublikasi Prezidenti I.Karimovtin` xaliqti awiz suw menen, gaz benen ta`miyinlew haqqindag`i qararina muwapik rayonnin` tupkirindegi awillarda da xaliqti gaz ha`m awiz suw menen ta`miyinlew jaqsi jolg`a koyiliwi tiyis.

Sonliqtan rayon ko`leminde ta`biyatti qorg`aw ushin a`meliy jumislar isleniwi, qoriqxana ha`m buirtpalar (zakaznikler) sho`lkemlesiwi kerek. Bul ma`selelerdi is ju`zine tezden asiriw rayonnin` o`ndiriwshi kushlerin kompleks bag`darda rawajlandiriwg`a jol ashiladi. Jumaqlastirip aytkanda Taxtakopir rayoni sho`listan bawrayinda Qaraqalpaqstannin` en` arqa zonasinda jaylasiwina qaramastan ta`biyy sharayati ha`m ekonomikalik potentsiali boyinsha ulken perspektivag`a iye aymaqlar qatarina kiredi ha`m keleshekte respublikanin` en` quwatli aymaqlarina aylaniwina hesh guman joq.

PAYDALANILG`AN A`DEBIYATLAR

1. Karimov I.A Uzbekistan po puti uglubleniya ekonomicheskix reform. Tashkent – 1995 god.
2. Abdunabiev A.G. Iz istorii razvitiya irrigatsii v Uzbekistane. Tashkent – 1971 god.
3. Akramov Z.M. Geografiya sel`skogo xozyaystva Samarkandskoy i Buxarskoy oblastey Uzbekistana, chast`-2 izd. AN UzSSR. 1961g.
4. Bartol`d V.V. K istorii orosheniya Turkistana SPB. 1914g.
5. Gerasimov I.P. Ivanov E.N i.dr. Pochvenno-meliorativniy ocherk del`ti i dolini reki Amudar`i. Trudi karakalpakskoy ekspeditsii. M-L. 1935g.
6. Genusov A.S. i.dr. Pochvenno-klimaticheskie rayonirovanie Uzbekistana s sel`skoxozyaystvennix tselyax. Tashkent – 1960 g.
7. Gulyamov Ya.G. Istoriya orosheniya Xorezma so drevneyshix vremen do nashix dney. Tashkent. AN UzSSR 1955 g.
8. Djanakaraev S. Uluchshenie ekspluatatsii orositel`nix sistem Respubliki Karakalpakstan. Nukus – 1993 g.
9. Jollibekov B. Pochvenniy pokrov primorskoy chasti del`ti Amudar`i. Jurnal «problemi osvoeniya pustin`» №3. 1984 g
10. Jollibekov B. Aral ten`izinin` ha`m A`miwda`r`ya del`tasinin` to`mengi bo`liminin` suwlarinin` ekologiyaliq jag`dayi. «Aral qizlari» 1992. №2.
11. Jollibekov B. Evolyutsiya pochv Yujnogo priaral`ya v svyazi s antropogennim vozdeystviem. Vestnik KOAN RUz. 1972.
12. Zemel`niy fond Respubliki Karakalpakstan. (Glavnoe upravlenie zemleustroystva) Tashkent – 1989 g.
13. Irrigatsiya Uzbekistana. tom III. izdanie SOPSa AN RUz. izd-vo FAN. Tashkent 1979.
14. Kondrashev S.K. Oroshaemoe xozyaystvo i vodopol`zovanie Xivinskogo oazisa. Moskva. 1916g.
15. Kondrashev S.K. Oroshaemiy Xorezm. M – 1931.

16. Kurbanbaev E. Zasolenie oroshaemix zemel` i meri ego preduprejdeniya. Izd-vo «Karakalpakstan». Nukus – 1973.
17. Mamedov Dj. i.dr. – Vodnie i mineral`noe bogatstvo Respubliki Karakalpakstan. Izd-vo «Karakalpakstan». 1973.
18. Medetullaev J. Problemi kompleksnogo osvoeniya zemel`. Izd-vo «Karakalpakstan» - Nukus – 1976.
19. Molchanov L.A. Ispareniya i isoryaemost` Sredney Azii. Turdi Geograficheskogo obshestva. Tom II. 1948.
20. Narodnoe xozyaystva Respubliki Uzbekistan v 1990g.stat.ejegodnik. Tashkent – 1991.
21. Ravitie narodnogo xozyaystva Respubliki Karakalpakstan za 60 let. stat. sbornik. Nukus – 1984.
22. Pak A.D. «Irrigatsiya karakalpakskoy ASSR» - v knige «Irrigatsiya Uzbekistana» - Tashkent – 1979. 296-346 str.
23. Tajimov T.T. Razvities i razmeshenie sel`skogo xozyaystva KKASSR Tashkent – 1960; Trudi SAGU, novaya seriya, vipusk 157.
24. Turdimambetov I.R. i dr. Territorial`naya differentsiatsiya prirodnix usloviy i nozogeograficheskaya situatsiya v Respublike Karakalpakstan. Izvestiya GO Uzbekistana. Tom-41, Tashkent-2013, str.62-67.
25. Serikbaev M.Z., Qurbanniyazov R., Umarov E.K. - Zemel`no- vodnie resursi Nizov`ev r. Amudar`i ivozmojnosti ego osvoeniya. Urgench -2002.
26. Sotsial`no-ekonomicheskie polojenie Respubliki Karakalpakstan za yanvar`-dekabr` 2000, 2005, 2006, 2007 i 2008 godi. Stat.sbornik. Nukus – 2009g.
27. Umarov E.K. Ishlab chiqarichni rivajlantirishning hududi muamalari (Qaroqolpaqistan misalida) Nukus 2008. 76-99 b.
28. Sharov I.K. K irrigatsionnoy rekonstruktsii Yujnogo Xorezma. «Sov xlopkovodstva» 7. 1937.
29. Shimbay rayoni ha`kimiyaati janindag`i rayonliq jer-suw xojalig`i, kadastru ha`m statistika basqarmasini` 2000-2010 jillar ushin esabati. Shimbay stat. mag`liwmat 2011 j.